

Kırım Kökenli Âlimlerin Kıraat Faaliyetleri ve Kıraat-Tecvid Yazmaları Üzerine Bir Değerlendirme

Süleyman GÜR | <https://orcid.org/0000-0002-7515-136X>

Doç. Dr. | Yazar | suleymangur@trabzon.edu.tr

Trabzon Üniversitesi | ROR: <https://ror.org/04mmwq306>

Tefsir | Trabzon, Türkiye

Öz

Bu çalışma, esas olarak Osmanlı dönemine odaklanmakla birlikte, önceki yüzyılları da göz önünde bulundurarak Kırım kökenli âlimlerin kıraat ve tecvid geleneği içerisindeki konumlarını, ilmî birikimlerini ve bu alana sağladıkları katkıları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Kırım coğrafyası, İslâm dünyasının kuzey kuşağında yer almakla birlikte, özellikle Altın Orda ve Kırım Hanlığı dönemlerinde, Osmanlı hâkimiyeti sonrasında ise daha da belirgin biçimde önemli bir ilmî ve kültürel merkez hâline gelmiştir. Bu dönemde yetişen pek çok Kırmılı âlim, gerek ilmî faaliyetleriyle gerekse telif ettikleri eserlerle Osmanlı ilim havzasının genişlemesine katkıda bulunmuştur. Osmanlı ilim hayatının yalnızca merkezî şehirlerle sınırlı olmadığı dikkate alındığında, Kırım'ın ilmî üretim ve dolaşım ağındaki konumu ayrı bir önem taşımaktadır. Kıraat ilminin farklı coğrafyalarda kurumsallaşması ve eğitimde standartlaşması açısından bu katkılar, bölgesel olduğu kadar bütüncül bir ilmî etkileşimin de göstergesi niteliğindedir. Araştırma, Kırım'ın İslâmlaşma sürecinin başladığı 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar yaşamış Kırım kökenli âlimlerin kıraat ve tecvid alanındaki faaliyetleri ile bu sahada kaleme aldıkları yazma eserleri konu edinmektedir. Bununla birlikte Kırım'daki ilmî hayata dair yerli kaynakların ve biyografik verilerin sınırlı oluşu sebebiyle, söz konusu dönem içerisinde kıraat ve tecvid alanında faaliyet gösterdiği tespit edilebilen âlim ve eser sayısı sınırlıdır. Bu nedenle çalışma, geniş bir zaman aralığını kapsamakla birlikte tespit edilebilen belirli şahsiyetler ve eserler üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu çerçevede hem Kırım'da hem de Osmanlı coğrafyasının İstanbul, Bursa, Sivas ve Kastamonu gibi ilim merkezlerinde, ayrıca Osmanlı öncesi dönemde Şam çevresinde ilmî faaliyet göstermiş Kırım kökenli bazı âlimlerin biyografik verileri, ilmî faaliyetleri ve eserleri incelenecektir. Çalışmanın temel amacı, bu âlimlerin Osmanlı kıraat geleneği içerisindeki yerini belirlemek, eserlerinin muhteva özelliklerini ortaya koymak ve Kırım'ın İslâm ilim geleneği içindeki konumunu kıraat ilmi ekseninde değerlendirmektir. Makalede tarihsel, biyografik ve metin merkezli nitel araştırma yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Temel kaynakları, müelliflerin kendi telifleri ve mevcut yazma nüshalar; tamamlayıcı kaynakları ise tabakat ve bibliyografya kitapları, kıraat tarihi literatürü, katalog kayıtları ve güncel akademik çalışmalar oluşturmaktadır. Kırım kökenli âlimlerin faaliyet alanları, bölgesel sınırları aşarak geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Onlar, eğitimlerini genellikle İstanbul, Şam ve Kahire gibi merkezlerde tamamladıktan sonra, kazandıkları birikimi gerek memleketlerinde gerekse Osmanlı topraklarının farklı bölgelerinde talim ve tedris yoluyla aktarmışlardır. Bu süreçte hem medrese geleneği hem de cami ve türbe çevrelerinde sürdürülen kıraat halkaları aracılığıyla ilmî süreklilik sağlanmıştır. Kefeli Ömer b. Mustafa'nın İstanbul'da tahsil gördükten sonra memleketinde yürüttüğü tedris faaliyetleri, Kırmılı şeyhülkurrâ Mevlânâ Receb b. İbrahim'in Bursa'daki kıraat öğretimi, Kırmılı Hüseyin Efendi'nin İstanbul'da asrın şeyhülkurrâsı olarak tanınması ve Ahmed b. Osman el-Kırmî'nin Şam'daki uzun soluklu ilim hizmeti, bu çok yönlü hareketliliğin somut örneklerini teşkil etmektedir. Bu durum, Kırım'ın kıraat ilminin aktarımında hem bir kaynak hem de bir geçiş noktası işlevi gördüğünü göstermektedir. Çalışma ayrıca bu âlimlerin risâle, şerh ve tecvid kitaplarıyla kıraat ilminin hem teorik hem pratik yönünü temsil ettiklerini; eserlerinde sade dil ve didaktik anlatımı tercih ederek ilmî bilginin toplumla buluşmasına zemin hazırladıklarını da ortaya koymaktadır. Elde edilen bulgular, Kırım kökenli âlimlerin kıraat ve tecvid alanında yalnızca yerel bir ilmî çevreyi temsil etmediklerini; İstanbul, Şam ve Anadolu'nun çeşitli ilim merkezleriyle kurdukları eğitim ve tedris ağları sayesinde Osmanlı kıraat geleneğinin oluşum ve aktarım süreçlerinde rol oynadıklarını göstermektedir. Ayrıca bu âlimlerin kaleme aldıkları risâle tarzındaki eserler kıraat ilminin öğretimine yönelik literatürün gelişmesine katkı sağlamış; bazı eserlerin Türkçe ve yerel dil unsurlarıyla kaleme alınması ise kıraat bilgisinin daha geniş bir okuyucu ve talebe kitlesine ulaşmasına imkân tanımıştır.

Anahtar Kelimeler

Kıraat, Tecvid, Kırım Kökenli Âlimler, Osmanlı İlim Geleneği, Yazma Eser.

Atıf Bilgisi

Gür, Süleyman. "Kırım Kökenli Âlimlerin Kıraat Faaliyetleri ve Kıraat-Tecvid Yazmaları Üzerine Bir Değerlendirme". *Rize İlahiyat Dergisi* 31 (Nisan 2026), 161-177.

<https://doi.org/10.32950/rid.1833976>

Yayın Bilgileri

Türü	Araştırma Makalesi	Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme
Süreç Bilgileri	Geliş Tarihi: 01.12.2025	Kabul Tarihi: 17.03.2026
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.	Yayın Tarihi: 20.04.2026
Etik Kurul İzni	Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.	
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate	Etik Bildirim: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	
Finansman	Bu çalışmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.	
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.	

A Study on the Qirā'āt Activities and Qirā'āt-Tajwīd Manuscripts of Crimean-Origin Scholars

Süleyman GÜR | <https://orcid.org/0000-0002-7515-136X>

Assoc. Prof. | Author | suleymangur@trabzon.edu.tr

Trabzon University | <https://ror.org/04mmwq306>

Tafsir | Trabzon, Türkiye

Abstract

This study aims to identify the position, scholarly heritage, and contributions of Crimean-origin scholars within the tradition of qirā'āt and tajwīd, focusing primarily on the Ottoman period while also taking earlier centuries into consideration. Although geographically located in the northern zone of the Islamic world, Crimea, particularly during the Golden Horde and Crimean Khanate periods -and even more distinctly after its incorporation into the Ottoman Empire- emerged as a significant intellectual and cultural center. Numerous scholars from Crimea contributed to the expansion of the Ottoman scholarly sphere through their intellectual activities and authored works. Considering that Ottoman scholarly life was not limited to the imperial centers alone, Crimea's position within the networks of scholarly production and transmission bears special significance. These contributions reflect not only regional but also integrated dimensions of intellectual interaction, marking important stages in the institutionalization and standardization of qirā'āt education across diverse geographies. The study examines the activities of Crimean-origin scholars who lived between the thirteenth century—when the Islamization of Crimea began—and the nineteenth century in the fields of qirā'āt and tajwīd, as well as the manuscript works they produced in these disciplines. However, due to the limited availability of local sources and biographical data concerning the scholarly life of Crimea, the number of scholars and works that can be identified as active in qirā'āt and tajwīd during this period remains relatively small. For this reason, although the study covers a broad chronological span, it focuses on a limited number of identifiable figures and their works. Within this framework, the biographical data, scholarly activities, and writings of several Crimean scholars who were active both in Crimea and in major centers of learning across the Ottoman world—such as Istanbul, Bursa, Sivas, and Kastamonu—as well as in the Damascus region during the pre-Ottoman period are examined. The main objective of the study is to determine the place of these scholars within the Ottoman tradition of qirā'āt, to introduce the content characteristics of their works, and to evaluate the position of Crimea within the broader tradition of Islamic scholarship from the perspective of the science of qirā'āt. The research employs historical, biographical, and text-centered qualitative methods. The primary sources consist of the authors' own works and extant manuscript copies, while supplementary sources include ṭabaqāt and bibliographical collections, qirā'āt history literature, catalog records, and contemporary academic studies. The scholarly activities of Crimean-origin scholars transcended regional boundaries and extended across a wide geography. After completing their education in prominent centers such as Istanbul, Damascus, and Cairo, they transmitted their accumulated knowledge through teaching and instruction both in their homeland and in various regions of the Ottoman world. In this process, scholarly continuity was ensured through the medrese tradition as well as the qirā'āt circles conducted in mosques and shrine complexes. Examples of this dynamic scholarly mobility include Kefelî 'Umar b. Muṣṭafā's teaching activities in his homeland after his studies in Istanbul; Mawlānā Rajab b. Ibrāhīm al-Qirimi's qirā'āt instruction in Bursa; Ḥusayn Efendi al-Qirimi's recognition as the shaykh al-qurrā' of his era in Istanbul; and Aḥmad b. 'Uthmān al-Qirimi's long-term scholarly service in Damascus. These cases collectively demonstrate that Crimea functioned both as a source and a transmission hub in the dissemination of qirā'āt knowledge. Moreover, this study reveals that through their risālahs, commentaries (sharḥs), and tajwīd manuals, these scholars represented both the theoretical and practical aspects of qirā'āt studies, adopting a clear and didactic style that facilitated the accessibility of scholarly knowledge to broader audiences. The findings indicate that Crimean-origin scholars did not merely represent a local scholarly milieu in the fields of qirā'āt and tajwīd; rather, through the educational and teaching networks they established with major centers of learning such as Istanbul, Damascus, and various cities of Anatolia, they played a role in the formation and transmission of the Ottoman qirā'āt tradition. Furthermore, the treatise-style works authored by these scholars contributed to the development of a didactic literature aimed at the teaching of qirā'āt. The fact that some of these works were composed in Turkish and included elements of local linguistic usage also enabled qirā'āt knowledge to reach a broader readership and student audience.

Keywords

Qirā'āt, Tajwīd, Crimean Scholars, Ottoman Intellectual History, Manuscript.

Citation

Gür, Süleyman. "A Study on the Qirā'āt Activities and Qirā'āt-Tajwīd Manuscripts of Crimean-Origin Scholars". *Rize Theology Journal* 31 (April 2026), 161-177.

<https://doi.org/10.32950/rid.1833976>

Publication Information

Type	Research Article	Peer-Review: Double anonymized - Two External
Process Information	Date of Submission: 01.12.2025	Date of Acceptance: 17.03.2026 Date of Publication: 20.04.2026
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.	
Ethics Committee Approval	Ethics committee approval is not required for this study.	
Plagiarism Checks	Yes - iThenticate	Complaints: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.	
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.	
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.	

Giriş

Kırım yarımadası İslâm ile ilk defa 13. yüzyılın ilk yarısında karşılaşmıştır. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad devrinde (1220-1237) Kastamonu Beyi Hüsameddin Çoban (h. 7./m. 13. yy.) kumandasındaki Selçuklu kuvvetlerinin Sudak'ı ele geçirmesi ve burada cami ile bazı İslâmî kurumların tesis edilmesi, bölgede İslâmiyet'in görünür hâle geldiği ilk gelişmeler arasında zikredilmektedir.¹ Bununla birlikte Kırım'da İslâmiyet'in geniş kitleler arasında yayılması esas itibarıyla Altın Orda Devleti döneminde (1241-1502) gerçekleşmiştir. Özellikle Berke Han'ın (1257-1266) İslâm'ı kabul etmesiyle başlayan süreç, Özbek Han (1313-1340) devrinde İslâm'ın devletin temel unsuru hâline gelmesiyle daha da güçlenmiş; camiler, medreseler ve zâviyeler aracılığıyla İslâmî kurumlar bölgede kökleşmiştir.² Bu dönemde Türkistan, Anadolu ve İslâm dünyasının farklı bölgelerinden gelen âlimler, tüccarlar ve sûfiler vasıtasıyla İslâmî kültür ve eğitim Kırım'da yaygınlık kazanmış, Sünnî-Hanefî gelenek bölgede hâkim olmuştur. Altın Orda Devleti'nin mirası üzerine kurulan Kırım Hanlığı (1441-1783) döneminde ise İslâmî hayat daha da güçlenmiş; cami, medrese ve tekke gibi kurumların sayısındaki artışla birlikte halkın dinî hayatı derinleşmiş ve ulema sınıfı hem ilmî hem de idarî alanlarda önemli bir konuma ulaşmıştır. Böylece Kırım, yalnızca siyasî bakımdan değil, aynı zamanda İslâmî ilimlerin tedris edildiği önemli bir kültür ve ilim havzası hâline gelmiştir.³

Kırım Hanlığı, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra da ilim, kültür ve siyaset alanında pek çok değerli şahsiyet yetiştirmiştir. Osmanlı ilim hayatı, sadece İstanbul ve Anadolu merkezli bir yapıdan ibaret olmayıp, imparatorluğun farklı bölgelerinde yetişen âlimlerin katkılarıyla şekillenmiştir. Bu bağlamda Kırım yarımadası, hem Osmanlı'nın siyasi hâkimiyeti hem de medrese geleneği açısından dikkat çekici bir ilim merkezidir. Kırım'dan gelen birçok âlim, İstanbul, Edirne, Bursa, Sivas gibi şehirlerde ilim hayatına katılmış; tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm gibi alanlarda eserler telif etmiştir. Bunların bir kısmı ise özellikle kıraat sahasında faaliyet göstermiş ve eser yazmıştır. Bu yönüyle Kırım, Osmanlı ilim dünyasının zenginleşmesine vesile olan mühim bir havza niteliği taşımaktadır. Kırım kökenli kıraat âlimlerinin incelenmesi, bir yandan Osmanlı kıraat ve tecvid geleneğinin coğrafi çeşitliliğini ortaya koymakta, diğer yandan Kırım'ın Osmanlı ilim havzasına entegre oluşunun izlerini göstermektedir. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı ile siyasî ve kültürel ilişkilerinin 16. yüzyıldan itibaren yoğunlaşmasıyla birlikte bölge medreseleri Osmanlı medrese sistemiyle bütünleşmiş; İstanbul, Bursa ve Edirne gibi merkezlerde tahsil gören Kırım asıllı âlimler, ilmî birikimlerini memleketlerine taşımış veya imparatorluğun çeşitli şehirlerinde görev alarak Osmanlı ilim geleneğine katkı sağlamaya devam etmiştir.⁴ Böylece Kırım, Osmanlı ilim dünyasıyla çift yönlü bir etkileşim içinde olmuş; kıraat ve tecvid sahasında üretilen eserler de bu etkileşimin somut göstergelerinden biri olmuştur.

Kırım Hanlığı'nda eğitim öğretim faaliyetleri, temelde mektep ve medreseler üzerinden yürütülmüş; camilere bitişik olarak inşa edilen sıbyan mektepleri, ilköğrenim kurumları olarak işlev görmüştür. Bu kurumları tamamlayanlar, eğitimlerine devam etmek istediklerinde medreselere yönelmişlerdir.⁵ Kaynaklar, Hanlık coğrafyasında mektep ve medreselerin oldukça yaygın olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi (öl. 1095/1684 [?]), 17. yüzyıl ortalarında Kırım Yarımadası'nın önemli merkezleri olan Bahçesaray, Kefe, Gözleve, Akmesic ve Karasubazar gibi şehirlerde çok sayıda medrese ve mektebin bulunduğunu kaydeder.⁶ Kefe'de 16. yüzyıl ortalarında üç medrese ve on mektep,⁷ 17. yüzyılda ise beş medrese ve kırk beş mektep⁸ olduğu bilgisi, Kırım'daki eğitim kurumlarının yoğunluğunu göstermesi bakımından kayda değerdir.

Osmanlı öncesi dönemde farklı coğrafyalarda Kur'ân-ı Kerîm'in öğretilmesi, ezberletilmesi ve kıraat vecihlerinin tâlimine yönelik olarak cami, medrese, dârülkur'ân, dârülhadis, türbe, hankah ve mektep gibi çeşitli merkezlerde sistemli bir eğitim geleneği oluşmuştur.⁹ Bu kurumlarda yürütülen Kur'ân eğitimi faaliyetleri, Osmanlı döneminde de benzer bir yapı içinde sürdürülmüş, ancak kurum adlarında bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Nitekim dârülkur'ân ve dârülhuffâzların yerini zamanla dârülkurrâlar almıştır. Her ne kadar isim farklılıkları görülse de bu müesseselerde uygulanan eğitim sistemi esas

¹ Ahmet Türk, "Kırım Hanlığı'nda İslamiyet", *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*, ed. Yücel Öztürk (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015), 124.

² Vasiliy Dmitriyevic Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2016), 40; Alan Fisher, *Kırım Tatarları*, çev. Eşref B. Özbilen (İstanbul: Selenge Yayınları, 2009), 16.

³ Türk, "Kırım Hanlığı'nda İslamiyet", 129-134.

⁴ Süleyman Gür, *Kırım Kitabı: Tarih, Ulema, Udeba, Şuara, Meşayih ve Müellifler* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022), 1-512.

⁵ Nuri Kavak, "Kırım'ın Karasu Kazası'nda Bulunan Ticari Mekanlar ve Vakıf Eserleri, 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine Göre)", *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (Aralık 2015), 111-124.

⁶ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 7:2/480-562.

⁷ Türk, "Kırım Hanlığı'nda İslamiyet", 139.

⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 7:2/576-577.

⁹ Nur Kübra Demirci, "Memlük Kıraat Tedris Kurumları ve Göz Ardı Edilen Bir Müessese Olarak Türbeler", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Temmuz 2024), 282-292.

itibarıyla önceki dönemlerin devamı niteliğindedir.¹⁰ Bu çalışmada görüleceği üzere Kırım kökenli âlimler de bu kadim geleneğin bir parçası olarak gerek Memlükler döneminde Şam'daki türbe ve benzeri kurumlarda gerekse sonrasında Osmanlı coğrafyasındaki dârülkurrâ, medrese ve cami merkezli ilim halkalarında kıraat eğitimi almış, bu ilmi hem Kırım'da hem de Kırım dışındaki diğer ilim merkezlerinde tâlim ve tedris yoluyla sonraki nesillere aktarmışlardır.

Ne var ki Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde Kırım şehirlerini ve ilmî kurumlarını tanıtırken kıraat ve tecvid ilmine yalnızca sınırlı biçimde temas ettiğinden olsa gerek bu konuda pek olumlu şeyler söylemez. Onun aktardığı bilgilere göre Bahçesaray'a bağlı Salacık'ta Mengli Giray Han Sarayı yakınında Sahib Giray Han Medresesi başta olmak üzere birkaç medrese bulunmakta, bu medreselerde hafızlık ve hadis eğitimi yapılmaktadır. Ancak burada özel bir dârülhadis veya dârülkurrâ mevcut değildir.¹¹ Karasubazar içinse beş medrese ve sekiz mektebin faaliyet gösterdiğini, bunların hepsinin dârülhadis medresesi olduğunu, fakat özel yapı bir dârülhadis ve dârülkurrânın bulunmadığını kaydeder. Evliya Çelebi, Karasubazar'da hadis âlimlerinin çok olduğunu; diğer ilimlerde manalar denizi, faziletli ve seçkin Tatar âlimlerin fazla olduğunu; buna karşılık tecvid ile Kur'ân-ı Kerîm okuyup İbn Kesîr ve Seb'a kıraatı okuyan hafızların bulunmadığını da belirtir.¹² Bununla birlikte, onun sadece Salacık ve Karasubazar hakkında bilgi vermesi, Kırım'ın diğer önemli merkezleri olan Kefe, Akkirman ve Bahçesaray'daki kıraat faaliyetlerine dair herhangi bir malumat sunmaması, dönemin genel durumu hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapmamıza imkân vermemektedir. Ayrıca Evliya Çelebi'nin 1095/1684 [?] yılında vefat ettiği dikkate alındığında, bu tarihten sonraki süreçte bölgede kıraat eğitimi alanında yeni gelişmelerin yaşanmış olması muhtemeldir. Nitekim sonraki dönemlerde yetişen bazı Kırımlı âlimlerin şeyhülkurrâ unvanına sahip oldukları ve bizzat Kırım'da bu alanda faaliyet gösterdikleri bu çalışma vesilesiyle ortaya çıkmaktadır. Kefeli Ömer b. Mustafa'nın (öl. 1049/1649'dan sonra) Süleymaniye Dârülkurrâ'sından icazet aldıktan sonra Kefe'de tâlim, tecvid ve kıraat ilminde çok sayıda talebe yetiştirdiğini ifade etmiş olması¹³ Evliya Çelebi'nin değerlendirmelerinin belli bölgelerle sınırlı olduğunu göstermektedir.

Kırım kökenli âlimleri ve eserlerini münferit biçimde ele alan çeşitli akademik çalışmalar mevcuttur.¹⁴ Ayrıca bu âlimlerin ilmî faaliyetlerini belirli temalar çerçevesinde inceleyen konu bazlı bazı araştırmalar da yapılmıştır.¹⁵ Ancak kıraat ilmi özelinde Kırım ulemasına dair tespit edilebilen tek çalışma, Sinan Güleç'e ait bir kitap bölümüyle sınırlıdır. Güleç, söz konusu çalışmasında Kırımlı Ömer b. Mustafa'nın *Risâle fi'l-kırâa* adlı eserini incelemiş, bu eserden hareketle müellifin kimliği ve ilmî yönü hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.¹⁶ Bunun dışında Kırım kökenli kıraat âlimleriyle yahut Kırım'da yürütülen kıraat faaliyetleriyle ilgili kapsamlı bir inceleme yapılmamıştır. Bu nedenle, Kırım kökenli kıraat âlimlerini ve onların eserlerini merkeze alan bu çalışma, literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Makalede, Osmanlı döneminde yaşamış Kırım kökenli bazı âlimlerin kıraat ve tecvid alanındaki eğitim süreçleri, faaliyetleri ve telif ettikleri eserler değerlendirilecektir. Böylece hem Kırım kökenli âlimlerin Osmanlı ilim hayatındaki konumları hem de kıraat geleneğine yaptıkları katkılar ortaya konulacaktır.

1. Kırım Kökenli Âlimlerin Kıraat Eğitimleri ve Faaliyetleri

Kırım coğrafyası, yetiştirdiği âlimler vasıtasıyla Osmanlı ilim dünyasında kıraat ve tecvid sahasında önemli bir birikimin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu âlimler, hem kendi bölgelerinde tahsil görmüş hem de İstanbul ve Şam gibi İslâm dünyasının

¹⁰ Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kur'ân Eğitim Merkezleri: Dârülkurrâlar Ve Sibyan Mektepleri", *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/2 (Kasım 2017), 43-60; Halil İbrahim Üren, "Osmanlı Devleti'nde Kıraat İlminde Zirve Bir Dönem: Milâdi 18. Yüzyıl", *İstem* 45 (2025), 187-191.

¹¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 7:2/516.

¹² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 7:2/549.

¹³ Ömer b. Mustafa, *Risâle fi'l-kırâa* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 229), 1b-2a.

¹⁴ Bazıları için bk. Erdoğan Santepe, "Kırımlı Abdüsettar Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Medhal-i Fıkıh Adlı Risalesi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (Haziran 2011), 113-131; Necmettin Pehlivan, "Muhammed Kefevî ve Risâle fi'l-Âdâb'ı", *Felsefe Dünyası* 56 (2012/2), 322-333; İsmail Avcı, "Fatih'in Musahiplerinden Âlim ve Şair Molla Kırımî ve Bir Şiiri", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 40 (Ocak 2016), 111-128; Hasan Yerkazan, "Abdurrahman b. el-Hâc Ebû Bekir el-Kefevî'nin Mecmûa-i Hutbe İsimli Eserinde Hadîs Kullanımı", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2018), 372-393; Adem Çiftci, "Kırımlı Abdüsettar Efendi ve Tenbîhu'r-rukûd Adlı Risalesi", *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 183-211; Hüseyin Topal - Emrah Baş, "Şeyh Hâmid Kırımî'nin Tefsîru Âyet-i er-Rahmânu Ale'l-Arşî'stevâ İsimli Risâlesi", *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (Haziran 2021), 195-232; Şenol Saylan, "17. Yüzyıl Kefe'de Türkçe Bir Fetvâ: Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî'nin (1028/1619-1095/1684) Tütün Hakkındaki Fetvâsı", *Doğu Avrupa Tarihi: Yeni Bulgular ve Yaklaşımlar*, ed. Mualla Uydu Yücel vd. (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2023), 278-289.

¹⁵ Süleyman Gür, "Osmanlı Döneminde Yetişen 'Kırımî' Nisbeli Müfessirler ve Eserleri: Bir Literatür İncelemesi", *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (Aralık 2019), 357-395; Süleyman Gür, "Osmanlı Döneminde Yetişen 'Kefevî' Nisbeli Müfessirler Ve Eserleri: Bir Literatür İncelemesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019), 519-546.

¹⁶ Sinan Güleç, "Ömer B. Mustafa'nın Risâle fi'l-Kırâa İsimli Eseri (İnceleme Metin)", *Kıraat İlmine Dair*, ed. Ahmet Gökdemir (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023), 49-130.

önemli merkezlerinde kıraat üstatlarından ders alarak icazet silsilelerine dâhil olmuşlardır. Böylece Kırım kökenli kıraat âlimleri, yerel medrese ve mekteplerin yanı sıra Osmanlı'nın merkezî ilim havzaları ve İslâm Dünyası ile kurdukları güçlü bağlar sayesinde kıraat geleneğinin sürekliliğini ve çeşitliliğini temin etmişlerdir. Bununla birlikte onların ilmî katkıları yalnızca bireysel tahsil ve teliflerle sınırlı kalmamış; müderrislik, müftülük, kadılık, imamlık ve şeyhlik gibi vazifeler aracılığıyla kıraat ve tecvid ilminin hem medrese geleneğinde hem de toplumun günlük hayatında canlı bir şekilde varlık göstermesine imkân sağlamıştır. Burada Kırım kökenli âlimlerin kıraat alanındaki faaliyetleri, biyografik detaylarla birlikte ele alınacaktır. Bu çerçevede isimler, kıraat geleneğinin tarihsel gelişimini daha açık biçimde ortaya koyabilmek amacıyla kronolojik bir tasnif içinde değerlendirilecektir. Böylece Kırım'ın İslâm'la tanışmasının ardından ortaya çıkan ilk temsilcilerden başlanarak sonraki yüzyıllarda gelişen ilmî faaliyetler ve bu geleneğin zaman içerisindeki sürekliliği takip edilebilir hâle getirilecektir.

1.1. Kırım Kökenli Kıraat Âlimlerinin İlk Temsilcileri

Kırım'da kıraat ilmiyle meşgul olan ilk âlimlerin ve bu alandaki faaliyetlerin izleri, yarımada'nın İslâm'la tanışmasını takip eden 13. ve 14. yüzyıllarda görülmeye başlamaktadır. Bununla birlikte bu döneme dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Yapılan çok yönlü literatür taramasında, Kırım kökenli kıraat âlimleri hakkında mevcut verilerin büyük ölçüde İbnü'l-Cezerî'nin (öl. 833/1429) *Tabakâtü'l-kurrâ* adlı eserinde yer aldığı görülmektedir. Bu dönemde yetişen ve kıraat sahasında temayüz eden isimlerden biri Ahmed b. Osman Ebü'l-Abbâs el-Kırımî es-Sûfî'dir (öl. 731/1330). 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında yaşayan bu zât, Kırım kökenli âlimler arasında önemli bir isimdir. Onun hayatına dair bilgiler de yine İbnü'l-Cezerî'nin *Tabakâtü'l-kurrâ* adlı eserinden öğrenilmektedir. İbnü'l-Cezerî'nin kaydettiğine göre Ebü'l-Abbâs el-Kırımî, 695/1295 yılında memleketinden Şam'a gitmiş ve burada kıraat ilmini İbrahim b. Gâli el-Bedevî (öl. 708/1308),¹⁷ Mecdüddîn Ebû Bekir b. Kâsım et-Tûnusî (öl. 718/1319)¹⁸ ve Ahmed b. Cübâre'den (öl. 728/1328)¹⁹ öğrenmiştir. Ebü'l-Abbâs el-Kırımî, 731/1330 yılında Şam'da vefat etmiştir.²⁰

Bu dönemde kıraat eğitimi alanlardan biri de Şeref el-Kırımî'dir (h. 8./m. 14. yy.). Şeref el-Kırımî, bu ilmi İbrâhîm b. Gâli el-Bedevî'den tahsil etmiştir.²¹ El-Bedevî'nin vefatına kadar Şam'daki Eşrefiyye Türbesi'nde kıraat hocalığı yaptığı²² dikkate alındığında, Şeref el-Kırımî'nin de burada eğitim görmüş olması muhtemeldir.

Yine bu dönemde kıraat ilmi ile ilgilendiği tespit edilen bir isim ise Şerîf Ahmed b. el-Kırımî'dir (h. 8./m. 14. yy.). İbnü'l-Cezerî'nin bildirdiğine göre o, kıraat tahsilini Ahmed b. Cübâre'den yapmıştır. Ahmed b. Cübâre'nin, Kahire, Kudüs ve Şam gibi önemli ilim merkezlerinde bulunduğu bilinmektedir.²³ Şerîf Ahmed b. el-Kırımî'nin bahsi geçen şehirlerin hangisinde kıraat eğitimi aldığına dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak diğer Kırım kökenli âlimler gibi onun da bu eğitimi Şam'da aldığı ve kıraat tahsilini dönemin önemli eğitim merkezleri olan türbelerde gerçekleştirdiği tahmin edilmektedir. Nitekim Şam'da kıraat tedrisinde türbeler başta gelmekte, bu mekânlar en yetkin kıraat âlimlerinin ders vermesiyle temayüz etmekteydi.²⁴

Aynı yüzyılda öne çıkan bir diğer isim ise Mevlânâ Receb b. İbrahim'dir (öl. 795/1393). İbnü'l-Cezerî'nin ifadesine göre o, kıraat üstatlarından ve döneminin seçkin âlimlerinden biridir. Eğitimini memleketi Kırım'da tamamladıktan sonra Sivas'a göç etmiş, burada meşhur kıraat âlimlerinden şeyhülkurrâ Mehmed b. Mahmûd Şemsüddîn el-Habbâzî'den (öl. 785-1384) aşere-takrîb okumuştur. Ardından bir süre Kastamonu'da bulunmuş, daha sonra Bursa'ya yerleşerek "şeyhülkurrâ" unvanıyla tanınmıştır. 795/1393 yılında vefat eden Receb b. İbrahim'in tâlim ve takrîri, öğrencileri tarafından titizlikle zabt ve kayıt edilmiştir. Yetiştirdiği talebeler arasında kendisinden kırâat-i seb'a okuyan Kastamonulu Cibrîl Efendi de (h. 8./m. 14. yy.) bulunmaktadır.²⁵

Bu örnekler, Kırım kökenli kıraat âlimlerinin Anadolu ve İslâm dünyasının önemli ilim merkezleriyle Altın Orda (1241-1502) döneminde bile güçlü bir bağ kurduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

¹⁷ İbrâhîm b. Gâli el-Bedevî, İbrâhîm el-İskenderî'den sonra Şam'daki Eşrefiyye Külliyesi bünyesinde bulunan Eşrefiyye Türbesi'nin kıraat hocalığını devralmış ve bu görevini vefatına kadar sürdürmüştür. Onun vefatından sonra ise bu görev Mecdüddîn Ebû Bekir b. Kâsım et-Tûnusî'ye geçmiştir. Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ* (Mektebetü İbn Teymiye, 1351), 1/22.

¹⁸ Tûnusî'nin, Nevbe Camii ile Eşrefiyye ve Ümmü Sâlih türbelerinde; İbrahim b. Gâli'nin ise Eşrefiyye Türbesi'nde kıraat hocalığı yaptığı bilinmektedir. Demirci, "Memlük Kıraat Tedris Kurumları ve Göz Ardı Edilen Bir Müesseseler Olarak Türbeler", 285-295. Bu durumda Ebü'l-Abbâs el-Kırımî'nin de bu müesseselerde eğitim görmüş olabileceği düşünülebilir.

¹⁹ Ahmed b. Cübâre, Kahire, Kudüs ve Şam gibi önemli ilim merkezlerinde kıraat hocalığı yapmıştır. İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 1/122.

²⁰ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 1/82; Bursalı Mehmet Tahir, *İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335), 17.

²¹ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 1/122.

²² İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 1/22.

²³ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 1/122.

²⁴ Nur Kübra Demirci - Süleyman Mollaibrahimoglu, "Öne Çıkan Özellikleriyle Memlükler Dönemi Kıraat İlmi Tedrisi", *Gümüshane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (Temmuz2024), 501.

²⁵ İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-Nihâye*, 1/283-2/261; Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 16-17.

1.2. 17. Yüzyılda Kıraat Faaliyetleri

Kırım kökenli âlimlerin 15. ve 16. yüzyıllarda da kıraat alanında faaliyet göstermiş olmaları muhtemeldir. Ancak mevcut kaynaklarda bu döneme dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Buna karşılık, 17. yüzyılda Kırım kökenli âlimlerin kıraat sahasındaki faaliyetlerine dair bazı örnekler bulunmaktadır. Ömer b. Mustafa el-Kefevî'nin (öl. 1049/1639-1640'tan sonra), yazdığı eserlerdeki bilgilerden bu asrın Kırım ulemasından olduğu anlaşılmaktadır. O, ilim tahsili için İstanbul'a gitmiş ve Süleymaniye Dârülkurrâsı'nda uzun süre tecvid, tâlim ve kırâat-i seb'a üzerine eğitim görmüştür. Daha sonra memleketine dönerek imamlıkla birlikte tâlim, tecvid ve kıraat dersleri vermiş, bu süreçte çok sayıda talebe yetiştirmiştir.²⁶

Bu dönemin bir diğer kıraat âlimi Abdüssamed b. Abdullah el-Kırımî'dir (öl. 1065/1654-1655'ten sonra). O, *Dürr-i ferîd 'ale't-tecvîd* isimli eseriyle kıraat ilmine katkıda bulunmuştur. Nerede tahsil gördüğü bilinmemekle birlikte, eserini Kırım Hanı IV. Mehmed Giray'a (öl. 1084/1674?) ithaf etmesi,²⁷ faaliyetlerini Kırım'da sürdürmüş olabileceğini göstermektedir.

Devrin öne çıkan bir diğer şahsiyeti ise Hacı Selim Giray'dır (öl. 1116/1704). Evliya Çelebi, onu "gayri hâfız-ı hamele-i Kur'ân ve Fârisî ve Mesnevîhân, bir şûh ve hezârfen pâdişah-ı zekîdir" sözleriyle tasvir etmektedir. Arapça ve Farsçaya vukufu yanında Mesnevîhân kimliğiyle de tanınmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberlemekle yetinmeyen Selim Giray, tecvid ilminde mahir oluşunun yanında İbn Kesîr'in kıraati başta olmak üzere diğer seb'a kıraatlerini eksiksiz bir şekilde icra etmeyi kendisine düstur edinmiştir. Bu yönüyle o, kıraat ve tecvid ilmi sahasında bu yüzyılın temayüz etmiş isimlerinden biri olarak dikkat çekmektedir.²⁸

Söz konusu örnekler, 17. yüzyılda Kırım kökenli âlimlerin yalnızca merkezlerde tahsil görmekle kalmayıp memleketlerinde de kıraat ve tecvid ilmini yaşattıklarını göstermektedir. Nitekim bu dönemde, Kırım'da ilmî faaliyetlerin yalnızca medrese çevreleriyle sınırlı kalmadığı; yöneticilerin, hatta hanların dahi bu geleneğin korunması ve sürdürülmesine katkı sunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Kırım Hanı Hacı Selim Giray'ın hem bir devlet adamı hem de tecvid ve kıraat ilmine vâkıf bir şahsiyet olarak öne çıkması, hanların ilmî faaliyetleri teşvik eden ve bizzat bu geleneğin içinde yer alan bir konumda olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, 17. yüzyılda Kırım'da kıraat geleneğinin hem ilmî hem de siyasî destekle canlılığını koruduğunu göstermektedir.

1.3. 18. Yüzyılda Kıraat Faaliyetleri

18. yüzyılda Kırım coğrafyası, kıraat ve tecvid ilimlerinde yetişmiş birçok âlimi ile dikkati çekmektedir. Bu dönemde Kırım kökenli ulema hem medrese tedrisatı hem de kadılık, müftülük, imamlık ve şeyhlik gibi görevleri aracılığıyla kıraat ilminin aktarımında önemli roller üstlenmişlerdir. Daha çok Said Giray'ın *Tarih-i Said Giray*²⁹ isimli yazma kitabında biyografileri yer alan bu şahsiyetlerin pek çoğu, yaşadıkları bölgelerde ilmi otorite olmanın yanı sıra halkın dini ihtiyaçlarını karşılayan birer mürşid konumunda bulunmuşlardır. 18. yüzyılda faaliyetleri tespit edilen Kırım kökenli âlimlerin kıraat ilmiyle ilgili öne çıkan isimleri şu şekilde özetlenebilir.

Bu dönemde Kırım ve çevresinde kıraat eğitimi, daha çok yerel ulema vasıtasıyla yürütülmüştür. Kıraat ilmiyle iştigal eden bazı âlimler, kadı ve müftü olarak vazife yaparken aynı zamanda kıraat tedrisatıyla da ilgilenmişlerdir. Akkirmanlı Abdullah b. Molla Halim Efendi (öl. 1170/1756'dan sonra), kıraat eğitiminin ardından Bender müftülüğüne getirilmiş, 1170/1756 senesinde fetva hizmetlerinde bulunmuştur.³⁰ Yine Akkirman ulemasının büyüklerinden kabul edilen Dost Membet Efendi (öl. 1172-1758'den sonra), müftülük ve kadılık görevleri yürütmüş, 1755-1758 seneleri arasında fetva hizmetinde bulunmuş, ilmi ve takvasıyla tanınmıştır. Kıraat ilmini Akkirman ulemasından almıştır.³¹ Bucaklı Abdürrezzâk Efendi (öl. 1172-1758'den sonra), Kırım ulemasından ilm-i kıraat tahsil etmiş, ardından imamlık ve tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. Sonrasında kadılık görevi ile de

²⁶ Ömer b. Mustafa, *Risâle fî'l-kırâa* (Hacı Mahmud Efendi, 229), 1b-2a; Ömer b. Mustafa, *Risâle fî kavâ'idî kırâ'âtî'l-Kur'ân* (Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 218/4), 24b-25a. Ömer b. Mustafa el-Kefevî hakkında bir çalışma yapılmış olup bu çalışmada da müellif hakkında elde edilebilen bilgilerin kendi eserlerinde verdiği bilgilerle sınırlı kaldığı belirtilmiştir. bk. Sedat Aydın, *Ömer bin Mustafa'nın Risâle fî Kavâ'id Kırâ'âtî'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 2022, 6-7.

²⁷ Abdüssamed b. Abdullah el-Kırımî, *Dürr-i ferîd ale't-tecvîd* (Kayseri: Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, 1204), 2a-7b.

²⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 7:2/527; Muhammed Şen, "Kırım Hanı I. Selim Giray'ın İlmî, Edebî ve Dini Yönü", *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 3/7 (Bahar 2014), 82.

²⁹ Kırım Hanı Saadet Giray'ın oğlu Said Giray Sultan'ın 1755-1758 yılları arasında kaleme aldığı *Tarih-i Said Giray* adlı eser, müellifin bizzat gözlemlediği dönemde Kırım'da yaşayan ulema sınıfına dair kapsamlı bilgiler sunan önemli bir yerli kaynak olarak öne çıkmaktadır. Eserin en dikkat çekici özelliklerinden biri ise burada tanıtılan şahsiyetlerin önemli bir kısmına yalnızca bu kaynakta rastlanıyor olmasıdır. Derya Derin Paşaoğlu, "Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 10/20 (Mayıs 2020), 90-95.

³⁰ Said Giray, *Tarih-i Said Giray* (Berlin: Staatbibliothec zu Berlin, 923), 101b; Barbara Kellner-Heinkele, "Crimean Tatar and Nogay Scholars of the 18th Century", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, ed. M. Kemper vd. (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996), 279-296; Paşaoğlu, "Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı", 87-116.

³¹ Said Giray, *Tarih-i Said Giray* (Staatbibliothec zu Berlin, 923), 101b; Paşaoğlu, "Tarih-i Said Giray'a Göre 18. Yüzyıl Kırım Hanlığı'nda Nogay Uleması", 87-116.

meşgul olmuştur. 1755-1758 yılları arasında Özi Kalesi'nde Akkirman kadısının nâibliğini yaptığı da kayıtlarda yer almaktadır.³² Kırım'da dönemin âlimlerinden kıraat ve diğer İslâmî ilimlerde iyi bir eğitim alan Hurremî Çelebi Akay Efendi de (öl. 1170/1756'dan sonra) Kırım Bucak bölgesi yakınlarındaki Veyrat köyünde müderrislik yapmış ve ardından kadılık vazifesine tayin olmuştur.³³ Zamanın ulemasından kıraat ilmi ve diğer ilimleri tahsil eden Yahya Efendi de (öl. 1170/1756), aynı yüzyılda kadılık yapmış kıraat bilginlerinden biridir.³⁴ Bu tür örnekler, kıraat ilminin belli bir seviyede bölgesel medreselerde ve köy müderrisliklerinde de canlı bir şekilde sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır.

Kırım ulemasından bazıları kıraat ilmini tarikat ve şeyhlik faaliyetleriyle birleştirmiştir. 1758 yılında Kırım'ın Cuyinçi bölgesinin şeyhi olduğu kayıtlara geçen Abdurrahman b. Abdülcemil Efendi (öl. 1172-1758'den sonra), kıraat ilmi tedrisatının yanında tasavvufî yönüyle tanınmış, müridlerine hem zâhirî hem de bâtînî ilimler öğretmiştir.³⁵ Yine 1758'de Güleç şeyhi olan Mûsâ Efendi (öl. 1172-1758'den sonra), devrin ulemasından kıraat tahsili gördükten sonra tekkesinde talebelerine kıraat ve tarikat terbiyesi vermiştir.³⁶ Aynı şekilde Kırım'da dönemin âlimlerinden kıraat tahsili gören Tayyârî Mehmed Efendi de (öl. 1172-1758'den sonra), hem şeyhlik hem de müderrislik görevleriyle kıraat ilminin öğretilmesine katkı sağlamıştır.³⁷ Zâhidâne hayatı ve ilmî birikimiyle öne çıkmış olan; Kırım Yedisanlı Hacı Kurman Efendi de (öl. 1170/1756'dan sonra) yörede kıraat ilmi ile meşgul olan şeyhlerden biridir.³⁸ Bu durum, kıraat eğitiminin diğer kurumların yanı sıra tekkelerde de devam ettiğini göstermektedir.

Bu dönemde de bazı Kırım kökenli âlimler, tahsillerini hem Kırım'da hem de Kırım dışındaki merkezlerde sürdürerek kıraat alanında yetişmişlerdir. Örneğin Hüseyin Efendi (öl. 1212/1797), İstanbul'da Süleymaniye Camii vaizliği yapmış ve Eyüp'te medfun olup mezar taşındaki "asrın şeyhülkurrâsı" ibaresi, onun kıraat ilmindeki yüksek mertebesini ortaya koymaktadır.³⁹ Bender'de⁴⁰ Dağıstanî Mehmed Efendi'den (öl. 1170/1756'dan sonra) kıraat ilmi tahsil edip ardından İstanbul'a gidip gelen Nuri Efendi (öl. 1170/1756'dan sonra), Kırımlıoğlu nisbesiyle tanınmış, Bender'de ders ve vaazlarla meşgul olmuştur. Kan Membet Efendi (öl. 1172-1758'den sonra), Kırım'ın Bucak beldesinde, Bucak ulemasından kıraat eğitimi aldıktan sonra İstanbul'a gidip ilmini artırmış, ardından memleketine dönmüştür. Burada bazı köylerde müderrislik yapmış, Özü'de fetva hizmetinde bulunmuştur.⁴¹ Biyografik detayları sınırlı olsa da, tecvid ve kıraat öğrencilerine İbnü'l-Cezerî'nin mukaddimesini okuttuğunu ve onların bu eseri daha rahat bir şekilde anlamalarını sağlamak üzere onu Türkçeye çevirdiğini ifade eden Akkirmanlı Halil b. Salih'in (öl. 1139/1727'den sonra)⁴² her iki bölgeden beslenen kıraat bilginlerinden biri olduğu düşünülmektedir. Bu örnekler, Kırım ulemasının bu asırda da İstanbul ile güçlü ilmi bağlarının sürdürdüğünü göstermektedir.

18. yüzyılda Kırım kökenli âlimler, kıraat ilminin korunması ve aktarılmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Müftülük, kadılık, şeyhlik ve müderrislik görevleri aracılığıyla bu ilmi hem tedris etmişler hem de halka aktarmışlardır. İstanbul ve Anadolu'daki şehirlerle kurdukları bağlantılar sayesinde kıraat ilmi, Kırım coğrafyasında güçlü bir şekilde yaşamış, hem yazılı hem de sözlü gelenek içerisinde devam ettirilmiştir. Bu faaliyetler, Kırım'ın Osmanlı ilim dünyasında kıraat ilminin canlı merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir.

1.4. 19. Yüzyılda Kıraat Geleneği

19. yüzyıla gelindiğinde Kırım kökenli âlimlerinin, özellikle İstanbul merkezli kıraat âlimleriyle yoğun bir etkileşim içerisinde oldukları görülmektedir. Bu dönemde Kırım kökenli dört âlim - Abdülhalim Efendi (öl. 1287/1870'ten sonra), Kırımlı Hafız Efendi (öl. 1287/1870'ten sonra), Hafız Mehmed Efendi (h. 13./m. 19. yy.) ve Şevki Efendi (öl. 1284/1867-1868'den sonra) - İstanbul'da dönemin önde gelen kıraat otoritesi, Yavuz Selim Camii birinci imamı ve Hâfız Paşa Mektebi muallimi Yemişçiâde İsmail Hakkı

³² Said Giray, *Tarih-i Said Giray* (Staatbibliothec zu Berlin, 923), 102a-102b; Paşaoğlu, "Tarih-i Said Giray'a Göre 18. Yüzyıl Kırım Hanlığı'nda Nogay Uleması", 87-116.

³³ Said Giray, *Tarih-i Said Giray* (Staatbibliothec zu Berlin, 923), 99b-100a.

³⁴ Said Giray, *Tarih-i Said Giray* (Staatbibliothec zu Berlin, 923), 100b.

³⁵ Said Giray, *Tarih-i Said Giray* (Staatbibliothec zu Berlin, 923), 101b.

³⁶ Said Giray, *Tarih-i Said Giray* (Staatbibliothec zu Berlin, 923), 101b.

³⁷ Said Giray, *Tarih-i Said Giray* (Staatbibliothec zu Berlin, 923), 101b.

³⁸ Said Giray, *Tarih-i Said Giray* (Staatbibliothec zu Berlin, 923), 102b.

³⁹ Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmanîyye*, haz. Ali Aktan vd. (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995), 2/236.

⁴⁰ Boğdan'ın (Moldavia) kuzeyinde, Turla (Dinyester) Nehri kıyısında yer alan Bender Kalesi, Osmanlı Devleti'nin bu bölgede bulunan son sınır kalelerinden birini teşkil etmekteydi. Eski adı Tighina (Moldavca: Tişno) olan şehir, Türk idaresi döneminde Bender adını almış ve bu ad günümüze kadar ulaşmıştır. Semavi Eyice, "Bender Kalesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 12 Mart 2026).

⁴¹ Said Giray, *Tarih-i Said Giray* (Staatbibliothec zu Berlin, 923), 102a; Paşaoğlu, "Tarih-i Said Giray'a Göre 18. Yüzyıl Kırım Hanlığı'nda Nogay Uleması", 87-116.

⁴² Halil b. Salih el-Akkirmanî, *Şerh ve Tercüme-i Mukaddimetü'l-Cezeriyye* (Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, 217/4), 13b.

Efendi'den (öl. 1305/1887)⁴³ eğitim ve icazet almışlardır. Şevki Efendi 1284/1867-1868 yılında kırâat-i takrîb, Abdülhalim Efendi 1287/1870 yılında yine kırâat-i takrîb, Hafız Mehmed Efendi ile Kırımlı Hafız Efendi ise kırâat-i aşere icazeti almışlardır.⁴⁴ Böylece Kırım kökenli kıraat âlimleri, Osmanlı kıraat geleneğinin merkezî damarıyla doğrudan temas kurmuş ve bu ilmi mirasın aktarımında önemli birer halkayı oluşturmuşlardır.

Aynı yüzyılda Rahmetullah b. Ubeydullah el-Kezlevî (el-Gözlevî) (öl. 1261/1845), ilk eğitimini babası Ubeydullah Efendi'nin (h. 13./m. 19. yy.) yanında almış, ardından kıraat alanındaki tahsilini Bağdatlı Veliyüddin Efendi'den (h. 13./m. 19. yy.) tamamlamıştır. Kıraat ilminde derin bir vukufiyet kazanan Rahmetullah Efendi'nin, çok sayıda talebe yetiştirdiği, Kur'an tilavetinde üstün bir maharete sahip olduğu, ayrıca güçlü bir ifade kabiliyetiyle tanındığı aktarılmaktadır.⁴⁵ Onun ilmî faaliyetleri, Kırım kökenli âlimlerin yalnızca Anadolu coğrafyasıyla sınırlı kalmayıp daha geniş bir İslâm dünyası çerçevesinde de kıraat eğitim halkalarına aktif biçimde katıldıklarını ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan yazdıkları eserlerden bu asrın ulemasından oldukları anlaşılan Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah el-Kırımlî (öl. 1268/1852'den sonra)⁴⁶ ve Seyyid Ahmed el-Kırımlî (öl. 1219/1805'ten sonra),⁴⁷ kıraat ve tecvidin yanında fıkıh, kelâm ve tasavvuf gibi alanlarda da eserler telif ederek Kırımlı âlimlerin çok yönlü ilmî kimliklerini ortaya koymuşlardır. Bu durum, kıraat tahsilinin genellikle geniş bir İslâmî ilim yelpazesi içinde icra edildiğini göstermektedir.

Sonuç olarak Kırımlı kıraat âlimleri, kıraat geleneğinin yalnızca Kırım ve çevresinde değil, Osmanlı topraklarında ve daha geniş İslâm dünyasında da sürekliliğini sağlayan önemli aktörler olarak değerlendirilmelidir. Onların ilmî silsileleri ve yetiştirdikleri talebeler, kıraat ilminin hem bölgesel hem de İslâm coğrafyası genelinde sağlam bir şekilde kökleşmesine önemli katkılar sunmuştur.

2. Kırım Kökenli Âlimlerin Kıraat-Tecvid Eserleri ve Yazma Nüshaları

Kırım kökenli âlimler, İslâm ilim geleneği içinde hem kendi bölgelerinde hem de Osmanlı coğrafyasıyla ilişkilerinde önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bu âlimlerin kaleme aldıkları eserler, kıraat ilminin yanı sıra yazma nüshaların dolaşımı ve tedris faaliyetlerinde bu ilmin yerini anlamak bakımından da önem taşımaktadır. Söz konusu eserlerde farklı kıraat rivayetleri, harf ve ses farklılıkları, tecvid kuralları ve bunların uygulanışına dair açıklamalar yer almaktadır. Bu bölümde, Kırım kökenli âlimlerin kıraat ve tecvitle ilgili eserleri dönemlere ayrılarak müellif bazında ele alınacak, eserlerin içerikleri ve yazma nüshaları hakkında özet bilgiler verilecektir.

2.1. 17. Yüzyılda Kaleme Alınan Eserler

17. yüzyıl öncesinde de Kırım havzasında kıraat ilmi alanında eser yazılmış olması muhtemeldir. Bununla birlikte mevcut kaynaklar, biyografik eserler ve yazma kütüphane katalogları üzerinde yapılan taramalarda bu döneme ait kıraat ve tecvid sahasında telif edilmiş eserlere dair kesin bir kayda henüz ulaşılamamıştır. Bu sebeple bugün itibarıyla tespit edilebilen ilk teliflerin 17. yüzyıla ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu başlık altında söz konusu dönemde kaleme alınan eserler, müellifleri esas alınarak ele alınacak; eserlerin muhtevası ve günümüze ulaşan yazma nüshalarına dair temel bilgiler değerlendirilecektir.

2.1.1 Abdüssamed b. Abdullah el-Kırımlî ve Eserleri

Abdüssamed Efendi'ye (öl. 1065/1654-1655'ten sonra) dair bilgiler, yazma eser kütüphanelerinde yapılan araştırmalar sonucunda tespit edilmiş olup biyografik kaynaklarda müellif hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Telif ettiği eserlerden anlaşıldığına göre aslen Kırımlı olup hicrî 1065 (1654-1655) yılında hayattadır. Babasının adı Abdullah'tır.⁴⁸ Günümüze iki eseri ulaşmıştır. Bunlardan ilki, hat ilmine dair *Risâle-i usûl-i hatt ve kavâ'id-i hurûf* adlı eserdir. Türkçe olarak kaleme alınan, 43 varaktan oluşan bu yazma, Bosna-Hersek Gazi Hüseyin Kütüphanesi, Türkçe Yazmaları Bölümü, nr. 1913/1'de muhafaza edilmektedir. Müellifin ikinci eseri ise *Dürr-i ferîd 'ale't-tecvîd* başlığını taşımakta olup, eser bu çalışmada ele alınacaktır.

⁴³ Ahmet Gökdemir, "Osmanlı Kıraat Eğitiminde XIX. Yüzyıl Mısır Tarihinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (2019), 9.

⁴⁴ Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kıraat Âlimleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 255-381.

⁴⁵ Muhammed Murad er-Remzî el-Kazânî, *Telfîku'l-Ahbâr ve Telkîhu'l-Âsâr fî Vekâ'i Kazân ve Bulgar ve Mülûki't-Tatâr*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 2/372.

⁴⁶ Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah el-Kırımlî, *Tuhfetü'l-Kurrâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldî Öztürk, 31/5), 58b.

⁴⁷ Seyyid Ahmed el-Kırımlî, *Kitâbu Vesîle* (Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Yazmalar, 98/1), 30b.

⁴⁸ Abdüssamed b. Abdullah el-Kırımlî, *Dürr-i ferîd 'ale't-tecvîd* (Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, 1204), 1a-2a.

Dürr-i ferîd 'ale't-tecvîd / Risâle fi't-tecvîd: Müellifin kıraat ve tecvid alanındaki çalışması olan bu eser, Kayseri Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, nr. 1204'te kayıtlıdır. Toplam 59 varaktan oluşan eser Arapça kaleme alınmıştır. İç kapakta “*Risâle fi 'ilmi't-tecvîd li Abdüssamed el-Kırîmî*” kaydı yer almakta, zahriyede ise eser adı *Dürr-i ferîd 'ale't-tecvîd* olarak geçmektedir. Mukaddimede müellif adı “Abdüssamed b. Abdullah el-Kırîmî” ve telif tarihi olarak hicrî 1065 (1654-1655) yılı açıkça belirtilmektedir.⁴⁹ Hâtimeden anlaşıldığına göre nüsha müellif hattı ile yazılmış olup eser, müellif tarafından *Dürr-i ferîd* adıyla anılmıştır.⁵⁰

Müellif, esere muhtevaya uygun ve yarı manzum tarzda bir hamdele ve salvele ile başlamış, ardından “*Kur'ân'ı tane tane, hakkını vererek oku*”⁵¹ âyetindeki “*tertîl*” kavramını tecvid olarak tefsir ederek tecvid ilminin Kur'an kaynaklı olduğunu vurgulamıştır. Kur'an'ın tecvid üzere indiğini ve Hz. Muhammed'in (s.a.v) de onu bu şekilde okuduğunu belirtmiş, görüşlerini desteklemek için İbnü'l-Cezerî'ye ait bir beyti aktarmıştır. Müellif, her müminin diğer ilimlerden önce Kur'an'ı tecvid üzere okumayı bir görev olarak bilmesi gerektiğini ve bu ilmi tatbik etmede gevşek davrananların sorumlu olacağını ifade etmiştir. Daha sonra ilk dört halifeyi örnek göstererek, onların dönemlerinde Kur'an kıraatına ve tecvid ilmine yaptıkları katkılardan söz etmiş, bu geleneğin sonrasında yöneticilerce de titizlikle devam ettirildiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, döneminin hanlarından Mehmed Giray Han'a (IV. Mehmed Giray) da değinmektedir. Uzunca bir dîbâceden ve tecvid ile kıraat ilmine dair genel bilgiler sunduktan sonra, dîbâceyi Mehmed Giray Han'a dua ederek sonlandırmıştır.⁵² Eserin asıl bölümünde ise müellif, mehâric-i hurûf'tan başlayarak tecvid ve kıraat ilmine ilişkin meseleleri detaylı şekilde ele almıştır. Konuları çoğunlukla İbnü'l-Cezerî'nin beyitleri üzerinden açıklayan müellif, örnek âyetler ile öğretileri zihne yerleştirmeyi amaçladığı görülmektedir.⁵³

2.1.2. Ömer b. Mustafa el-Kefevî ve Eserleri

Ömer b. Mustafa el-Kefevî (öl. 1049/1639-1640'dan sonra) hakkında kaynaklarda biyografik bilgi bulunmamaktadır. Ancak müellifin eserlerinde verdiği bilgilerden, memleketinin Kırım Kefe'ye bağlı Temrük kasabası; babasının adının Mustafa ve kendi adının Ömer olduğu anlaşılmaktadır. İlim tahsili için İstanbul'a seyahat etmiş ve burada Süleymaniye Dârülkurrâsı'nda uzun süre tecvid, tâlim ve kırâat-i seb'a dersleri almıştır. Buradaki hocası Ahmed el-Mesyerî'nin (öl. 1006/1598) talebelerinden olan Muhammed el-Bebâ'î'dir (h. 11./m. 17. yy.). Müellif, tasavvuf ile de ilgilenmiş ve Kefe'de meşhur Halvetî şeyhi Abdullah Afîfüddîn'in (öl. 1050/1640) müridleri arasında yer almıştır. *Risâle fi'l-kırâa* isimli eserini de şeyhinin talebi ve telkinleri doğrultusunda kaleme almıştır. İstanbul'daki tahsilini tamamladıktan sonra Kefe'ye dönmüş ve burada uzun süre müftülük yapan Şerif Musa Efendi (öl. 1054/1644) tarafından, inşa ettirdiği Müftü Camii'ne imam olarak tayin edilmiştir. Bu görev sırasında müellif, tâlim, tecvid ve kıraat dersleri vererek çok sayıda talebe yetiştirmiştir. Eserlerinde, hem Şerif Musa Efendi'den, hem de oğlu Ebü'l-Bekâ (öl. 1095/1684) ve şeyh Affüddîn Efendi'den övgüyle bahsetmektedir.⁵⁴ İlişkili olduğu âlimler ve *Gurrenâme* risâlesini yazdığı 1049/1639-1640⁵⁵ yılı dikkate alındığında, onun 17. yüzyıl ulemasından olup Kırım'ın önemli kıraat âlimlerinden biri olduğu görülmektedir. Kıraate dair iki eseri tespit edilmiştir.

Risâle fi'l-kırâa: Bu eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 229-1'de 69 varak olarak kayıtlıdır. Müellif, mukaddimede kendisini “Ömer oğlu Mustafa” şeklinde tanıtarak, memleketi, tahsili, hocaları ve kitabın yazım süreci hakkında değerli bilgiler vermektedir. Eserin 37 varaklık bir nüshası da Milli Kütüphane, Yazmalar Koleksiyonu, 5192/1 numarada bulunmaktadır. Bu nüshanın sonunda temme kaydı vardır, ancak eserin bütün fasılları yer almamaktadır. Ayrıca, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şeriyeye, nr. 120'de 72 varaklık başka bir nüshası mevcuttur.

Osmanlı Türkçesi ile kaleme alınan *Risâle fi'l-kırâa* isimli eserde kıraat alanında farklı başlıklara yer verilmiştir. İlk bölümlerde çoğunlukla Resm-i Osmânî'ye yoğunlaşmış, ardından tecvid konularına yer verilmiş ve kıraat ilminin usul meseleleri ele alınmıştır. Son olarak, bazı kıraat imamlarının farklı okuyuşları incelenmiştir. Müellif, konuları işlerken satır aralarında diğer meseleleri de ele almış, ana başlıkları fasıl şeklinde sunmuş ve verdiği örneklerle kavramları açıklığa kavuşturmuştur. Müellifin temel amacı, Kur'an-ı Kerim'in tilavet edenler tarafından düzgün okunması ve yazıya geçirilmesinde usulüne uygunluğun sağlanmasıdır. Ayrıca ilim ehlinin kıraat alanındaki farklı okuyuşlara vakıf olmasını istemektedir. Bu amaca yönelik olarak yazılan bu eserin metot ve içerik olarak alanda değerli bir çalışma olduğu kaydedilmelidir. Müellif bu eseri Kırım ve Kefe'deki

⁴⁹ Abdüssamed b. Abdullah el-Kırîmî, *Dürr-i ferîd 'ale't-tecvîd* (Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, 1204), 1a-2a.

⁵⁰ Abdüssamed b. Abdullah el-Kırîmî, *Dürr-i ferîd 'ale't-tecvîd* (Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, 1204), 59b.

⁵¹ el-Müzzemmil 73/4.

⁵² Abdüssamed b. Abdullah el-Kırîmî, *Dürr-i ferîd 'ale't-tecvîd* (Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, 1204), 1b-7a.

⁵³ Abdüssamed b. Abdullah el-Kırîmî, *Dürr-i ferîd 'ale't-tecvîd* (Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, 1204), 7b-59b.

⁵⁴ Ömer b. Mustafa, *Risâle fi'l-kırâa* (Hacı Mahmud Efendi, 229), 1b-2a; Ömer b. Mustafa, *Risâle fi kavâ'idî kırâ'âtî'l-Kur'ân* (Hasan Paşa Yazma, 218/4), 24b-25a; Güleç, “Ömer B. Mustafa'nın Risâle fi'l-Kır'âa isimli Eseri”, 51-58.

⁵⁵ Ömer b. Mustafa, *Gurrenâme* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 229), 72a.

insanların kıraat ve tecvid ilmini öğrenme ile mushaf yazımındaki ihtiyaçlarına cevap vermek üzere yazmıştır. Ancak eser bütün ilim ehlini ilgilendirecek vasıflara sahiptir. Burada anlatılan bilgilerin detaylarını risâlenin önsözünde bulmak mümkündür.⁵⁶

Risâle fi'l-kirâa'nın Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının devamında, 72a-73a varaklarda, *Gurrenâme* isminde küçük bir risâle bulunmaktadır. 1049/1639-1640 yılında telif edilen bu risâle, kamerî ayların ilk günlerini öğretmeyi amaçlamaktadır. Müellif burada aylar ve harfler arasındaki ilişkileri açıklamış, her bir satırın yedi harften oluştuğunu ve bu harflerin yedi yıla tamamlandığını belirtmiştir. Risâlenin başında Muharrem ayının guresinin vâv harfiyle başladığı ve vâv harfinin Cuma gününe karşılık geldiği gibi detaylar verilmiştir.⁵⁷

Risâle fi kavâ'idi kirâati'l-Kur'ân: Bu risâle, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, nr. 218/4, 24b-46b varakları arasında yer almaktadır. Müellif mukaddimede, "Ömer b. Mustafa vatanı aslı Temrük nâm kasabadan olup tahsil-i ilim için Mahmiyye-i İstanbul'a varıp..." şeklinde başlayıp devam eden ifadelerle kendisini tanıtmıştır. Ardından Kefe halkı için bu eseri yazdığından, Kur'ân okuma ve mushaf imlasında ortaya çıkabilecek hataları önlemek üzere bu risâleyi telif ettiğinden bahsetmiştir. Ferağ kaydından, nüshanın 1166/1753 yılında Çorumlu Ömer b. Ahmed b. Mehmed b. Mustafa (öl. 1207/1792)⁵⁸ tarafından istisnah edildiği anlaşılmaktadır.⁵⁹

Güleç, müellifin bu eserinin yukarıda tanıtılan eserinin özeti mahiyetinde olduğunu ifade etmiştir. İki eseri karşılaştırdığını ve aralarında büyük oranda benzerlikler olduğunu ancak her ikisinin de tamamen aynı başlıklara ve içeriklere sahip olmadığını, bazı farklarının da olduğunu kaydetmiştir. İkinci eserin, birincisinin bir özeti ya da ikincisinin birincisi yazıldıktan sonra onun daha genişletilmiş hali olabileceğini, bu konuda yeterli bir verinin bulunmadığını ifade etmiştir. İlk olarak ele alınan eser hacim olarak ikinciden oldukça fazladır. Hacim, konu ve içerik yönündeki bu farklılık iki eseri de ayrı bir eser olarak kabul etmeyi gerektirmektedir.⁶⁰

2.1.3. Ebü'l-Bekâ el-Kefevî ve Eseri

Ebü'l-Bekâ el-Kefevî (öl. 1095/1684), Kefe müftüsü Şerif Mûsâ Efendi'nin oğlu olup Kefe'de doğmuş ve tahsilini burada tamamlamıştır. Uzun süre Kefe'de müftülük yaptıktan sonra İstanbul'a davet edilmiş; Birgi ve Filibe kadılıklarında görev almıştır. Hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi kaynaklarda mevcut olduğundan⁶¹ burada bu hususlara temas edilmeyecek, yalnızca konuyla ilgili bir şiiri ele alınacaktır.

Dâr-i Kurrâ Şeyhi Hacı Ömer Hakkındaki Şiir: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, nr. 229, 70a-71a'da yer alan bu küçük şiir, yukarıda tanıtılan Kefeli Ömer b. Mustafa'nın *Risâle fi'l-kirâa* adlı eserinin devamında bulunmaktadır. Şiirin başlık kısmında şu ibare yer almaktadır: "Müftüyü'z-zaman Ebü'l-Bekâ Çelebi hazretleri Dâr-i Kurrâ Şeyhi el-Hâc Ömer Efendi hakkında buyurduğu ebyattır." Bu kayıttan, şiirin sahibi olarak Ebü'l-Bekâ anlaşılmaktadır. Şiir, Dâr-i Kurrâ Şeyhi Hacı Ömer Efendi'nin hayatı ve kıraat alanındaki hizmetlerine ithaf edilmiştir.

Şiirde Ömer Efendi'nin memleketi açıkça belirtilmemekle birlikte, *Risâle fi'l-kirâa* mukaddimesinde kendisinin Kefeli olduğu, İstanbul'da kıraat eğitimi aldıktan sonra Kefe'ye dönerek uzun yıllar kıraat okuttuğu ve çok sayıda talebe yetiştirdiği ifade edilmişti. Ayrıca bu görevi kendisine, Ebü'l-Bekâ'nın babası, Şerif Musa'nın tevdi ettiği de belirtilmişti.⁶² Dolayısıyla şiirin Kefeli Hacı Ömer Efendi hakkında yazıldığında bir şüphe yoktur. Şiirde özetle Ömer Efendi sayesinde Kefe şehrinin kıraat, tecvid ve mushaf yazımı alanında hayat bulduğu, bu konulardaki eksikliklerin bu âlim sayesinde giderildiği vurgulanmaktadır. Metnin dili oldukça sade olup, herkesin anlayabileceği bir Türkçe ile kaleme alınmıştır.⁶³ Şiir aynı zamanda *Risâle fi'l-kirâa*'nın Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şeriyeye, nr. 120'de bulunan nüshasının baş tarafında, 1a-2a varakta da kayıtlıdır. Bu bağlamda şiir, Ömer Efendi'nin tecvid, kıraat ve mushaf imlası konusundaki ilmi yeterliliğini ve Kefe'ye döndükten sonra bu ilmi öğretme ve yaymadaki maharetini ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.

⁵⁶ Ayrıca eser hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Güleç, "Ömer B. Mustafa'nın Risâle fi'l-Kır'âa İsimli Eseri", 55-57, 66-130.

⁵⁷ Ömer b. Mustafa, *Gurrenâme* (Hacı Mahmud Efendi, 229), 72a-73a.

⁵⁸ Güleç, "Ömer B. Mustafa'nın Risâle Fi'l-Kır'âa İsimli Eseri", 66.

⁵⁹ Ömer b. Mustafa, *Risâle fi kavâ'idi Kirâati'l-Kur'ân* (Hasan Paşa Yazma, 218/4), 24b-46b.

⁶⁰ Bk. Güleç, "Ömer B. Mustafa'nın Risâle Fi'l-Kır'âa İsimli Eseri", 56-57.

⁶¹ Bursalı, *Kırım Müellifleri*, 11; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin Esmâü'l-Müellifin Âsârü'l-Musannifin*, haz. Kilisli Rifat Bilge vd. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 1/229; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993) 1/418; Hulûsi Kılıç, "Ebü'l-Bekâ el-Kefevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 10/ 298.

⁶² Ömer b. Mustafa, *Risâle fi'l-kirâa* (Hacı Mahmud Efendi, 229), 1b-2a; Ömer b. Mustafa, *Risâle fi kavâ'idi kirâati'l-Kur'ân* (Hasan Paşa Yazma, 218/4), 24b-25a.

⁶³ Ebü'l-Bekâ el-Kefevî, *Dâr-i Kurrâ Şeyhi Hacı Ömer Hakkındaki Şiir* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 229), 70a-71a.

2.2. 18. Yüzyılda Kaleme Alınan Eserler

18. yüzyıl, Osmanlı ilmî geleneğinde kıraat ve tecvid alanındaki tedris faaliyetlerinin medrese çevrelerinde devam ettiği bir dönemdir. Bununla birlikte Kırım kökenli âlimlerin bu sahada kaleme aldıkları eserlerin sayısı oldukça sınırlı görünmektedir. Yapılan araştırmalar neticesinde bu yüzyıla ait yalnızca bir müellife nispet edilen bir eserin varlığı tespit edilebilmiştir. Bu durum, söz konusu dönemde telif faaliyetlerinin sınırlı olabileceğini ya da bazı eserlerin günümüze ulaşmamış olabileceğini düşündürmektedir. Aşağıda, 18. yüzyılda kaleme alındığı tespit edilen eser, müellifi ve muhtevası çerçevesinde ele alınacaktır.

2.2.1. Halil b Salih el-Akkirmânî ve Eseri

Kaynaklarda hayatına dair doğrudan bir bilgi tespit edilememiştir. Bununla birlikte müellifin telif ettiği *Fevâidü'l-Emâlî* ve *Ferâidü'l-Le'âli* adlı eserin ferağ kaydında yer alan bilgilerden, adının Halil, babasının adının Salih, dedesinin adının ise İbrahim olduğu ve Kırım'ın Akkırman şehrinden olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu eserin Cemâziyelâhir 1139'da (1727) tamamlandığı dikkate alındığında müellifin bu tarihten sonra vefat ettiği kabul edilmektedir.⁶⁴ Fıkıh alanındaki bu eserin Nuruosmaniye Kütüphanesi, 1601-1 numarada kayıtlı bir nüshası tespit edilmiştir. Bu nüshanın devamında ise Allah'ın zâtî ve subûtî sıfatlarından bahseden 7 varaklık müstakil bir risâlesi yer almaktadır.⁶⁵ Halil b. Salih'in kıraat ilmine dair çalışması ise aşağıda tanıtılacaktır.

Şerh ve Tercüme-i Mukaddimetü'l-Cezeriyye: Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, 217/4 numarada, 13b-45b varakları arasında, 1172/1758 yılında istinsah edilmiş bir nüshası bulunmaktadır. Bu nüshanın başlık kısmında, *Hâzâ Kitâbu Şerhi Tercüme-i Mukaddimeti Cezeriyye li'l-Kavâidi't-Tecvid ve li Kırâati'l-Kur'ân li te'lîfi Akkirmânî* kaydı mevcuttur. Müellif adı dîbâcede "eş-Şeyh Halil b. Salih el-Akkirmânî" olarak geçmektedir.⁶⁶ Ayrıca Manisa İl Halk Kütüphanesi, nr. 4556/3, 86b-112b varakları arasında 1159/1746 yılında istinsah edilmiş bir nüshası; Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, Talat, nr. 2'de ise 91-131 varakları arasında bir diğer nüshası bulunmaktadır. Her üç nüshada da müellif adı aynı şekilde zikredilmiştir.

Eser, İbnü'l-Cezerî'nin *Mukaddime* adlı, mehâric-i hurûf, sıfât-ı hurûf, terkîk, tefhîm, idgam, lahn, gunne gibi konuları işlediği 108 beyit ve 19 babdan oluşan eserinin Türkçe tercümesi ve şerhidir. Halil b. Salih, İbnü'l-Cezerî'nin mukaddimesini tecvid ve kıraat öğrencilerine okutmaya başladığında, öğrencilerden gelen talep doğrultusunda eser üzerindeki kapalılıkları gidermek ve metni daha anlaşılır hâle getirmek amacıyla tercüme ve şerh yolunu seçtiğini belirtmektedir. Müellif, kıraat ilmine başlamadan önce tecvidi öğrenmenin, harflerin mahreçlerini ve sıfatlarını bilmenin, vakf-ibtida ve mushaf imlası gibi konulara hâkim olmanın gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Ardından İbnü'l-Cezerî'nin metnini tercüme edip meseleler daha kolay anlaşılabilir diye açıklama yoluna gitmektedir. Ana metin kırmızı mürekkeple tercüme ve şerh ise siyah mürekkeple olmak üzere iki ayrı renk ile yazılmıştır. Hâtimedede; Halil b. Salih, İbnü'l-Cezerî'nin Kur'ân okuyanlara hediye etmek üzere telif ettiği; çoğu nüshaya göre 107; az sayıdaki nüshaya göre ise 108 beyti burada şerh ettiğini belirtmektedir.⁶⁷ Müellif, Hasan Paşa nüshasında bu tercüme ve şerhi Ali el-Kârî'nin şerhi ile birlikte yani ondan istifade ile yaptığını zikretmektedir.⁶⁸

2.3. 19. Yüzyılda Kaleme Alınan Eserler

19. yüzyılda da, Osmanlı ilim hayatında kıraat ve tecvid alanındaki telif faaliyetleri sürdürülmüştür. Kırım kökenli âlimlerin bu sahadaki katkıları da söz konusu yüzyılda sınırlı olmakla birlikte devam etmiştir. Yapılan araştırmalar neticesinde bu dönemde iki müellife ait eserler tespit edilmiştir. Bu eserler, kıraat ilminin öğretimi ve aktarımı bakımından dönemin ilmî birikimini yansıtan önemli örnekler olarak değerlendirilebilir. Aşağıda, 19. yüzyılda kaleme alınan bu eserler müellifleri ve içerikleri çerçevesinde ele alınacaktır.

2.3.1. Seyyid Ahmed el-Kırmî ve Eseri

Seyyid Ahmed el-Kırmî (öl. 1219/1805'ten sonra) hakkında kaynaklarda doğrudan bilgi bulunmamaktadır. Müellife dair mevcut bilgiler, burada tanıtılacak olan eserinden elde edilmektedir. Söz konusu eser 1219/1805 yılında Kırım'ın Bahçesaray şehrinde telif edilmiş olup müellifin adı eserde "Seyyid Ahmed el-Kırmî" şeklinde zikredilmiş ve Murad Giray Camii imamı olduğu kaydedilmiştir.⁶⁹

⁶⁴ Halil b Salih el-Akkirmânî, *Fevâidü'l-Emâlî* ve *Ferâidü'l-Le'âli* (İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 1601-1), 257a.

⁶⁵ Halil b Salih el-Akkirmânî, *Allah'ın Zâtî ve Subûtî Sıfatları* (İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 1601-2), 250b-257a.

⁶⁶ Halil b Salih el-Akkirmânî, *Şerh ve Tercüme-i Mukaddimetü'l-Cezeriyye* (Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, 217/4), 13b-14a.

⁶⁷ Akkirmânî, *Şerh ve Tercüme-i Mukaddimetü'l-Cezeriyye* (Manisa: İl Halk Kütüphanesi, 4556/3), 86b-112b.

⁶⁸ Akkirmânî, *Şerh ve Tercüme-i Mukaddimetü'l-Cezeriyye* (Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, 217/4), 45b.

⁶⁹ Seyyid Ahmed el-Kırmî, *Kitâbu Vesîle* (Selimiye Yazmalar, 98-1), 30b.

Kitābu Vesīle: Eser, Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Yazmalar, nr. 98-1'de bir mecmuanın 1-30 varakları arasındaki ilk risâlesidir. Ferağ kaydında yer alan şu ibare müellif ve eseri hakkında bilgi vermektedir: “Harrarahû Seyyid Ahmed el-Kırîmî bi Bahçesaray meskenuhu Fundukî İmam-ı Murad Giray⁷⁰ sene 15 Zilkade 1219.”⁷¹ Bu ifadeden, Seyyid Ahmed'in eserini 15 Zilkade 1219 (15 Şubat 1805) tarihinde Bahçesaray'da tamamladığı ve Murad Giray Camii imamı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, Fundukî adı verilen yerde ikamet etmekte olduğu da belirtilmiştir. Eser adı başlık kısmında “*Hâzâ Kitābu Vesile*”⁷² şeklinde kayıtlıdır.

Kitābu Vesīle, Kur'ân-ı Kerîm ve kıraat ilmi sahasında Kırım Türkçesi ile yazılmış bir tecvid kitabıdır. Eserde yer alan *ayıtmak*, *olmağçün* gibi Tatarca ifadeler, eserin Kırım Tatar Türkçesi ile kaleme alındığını göstermektedir. Bu yönüyle eser, Kırım Tatar Türkçesi ile Anadolu Türkçesi arasındaki yakınlığı göstermesi bakımından önemlidir. Müellif besmele, hamdele ve salveden sonra önsözde özet olarak şu ifadeleri kullanmıştır. Tanrı'nın senasından ve Peyğamber'in duasından sonra. “*İnsanların en hayırlısı, insanlara faydalı olanıdır.*”⁷³ hadisinin kapsamına girmek için Kur'ân kaidelerinin bir kısmını içeren bu eseri telif etmeye karar verdim ve eseri de *Vesīle* diye isimlendirdim. İlim ehli, Kur'ân okumaya başlayacak kimseler için gerekli kaideleri tecvid kitaplarında zikrettiler. Onların zikrettikleri bu kaideler benim de böyle bir eser hazırlamama vesile olduğu için bu eserin adını *Vesīle* koydum. Müellif bu ifadelerinden sonra “*Bâbu ahkâmi'n-nûni's-sâkineti ve't-tenvîn*” şeklinde ilk başlığını zikretmekte ve “*Geldik tenvinin ve nûn-i sakinin hükmini bilmekliğe*” sözleriyle bu konuyu açıklamaya başlamaktadır. Konuları açıklarken çok miktarda misal getirmekte, zaman zaman beyitleri de meselelerin izahında kullanmaktadır.⁷⁴

Metot, üslup, dil ve muhteva bakımından değerlendirildiğinde üzerinde durduğumuz eserin, halkın da rahatlıkla anlayabileceği şekilde kaleme alınmış bir tecvid kitabı olduğu anlaşılmaktadır. Eser, özellikle sade anlatımı ve öğretim kolaylığı sağlayan tertibi bakımından tecvid öğretimine yönelik literatür içerisinde ayrıca incelenmeye değer görünmektedir. Nitekim bu eserin yer aldığı mecmuanın diğer bölümleri de tecvid ve kıraat ilminin farklı konularına ayrılmış olup metinlerin kendi içinde bütünlük arz eden bir tertiple düzenlendiği görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu kısımların telif mi yoksa derleme mi oldukları gibi hususlar henüz açık değildir. Bu meselelerin ayrıntılı bir inceleme ile açıklığa kavuşturulması mümkündür.

2.3.2. Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah el-Kırîmî ve Eserleri

Seyyid Osman (öl. 1268/1852'den sonra) hakkında kaynaklarda doğrudan bilgi bulunmamaktadır. Müellif, eserlerinde kendisini bazen “Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah el-Kırîmî”, bazen de bu ismin bir bölümünü kullanarak tanıtmaktadır. Bu nisbe kullanımları müellifin Kırım ile ilişkilendirildiğini düşündürmekle birlikte “el-Hâdimî” nisbesinin doğrudan bir coğrafi mensubiyete mi yoksa ilmî veya tasavvufî bir nisbet ilişkisine mi işaret ettiği kesin olarak belirlenememektedir. Tespit edilebilen eserlerinden anlaşıldığına göre Seyyid Osman, hem ilmî hem de tasavvufî yönü güçlü bir âlimdir. *Tuhfetü'l-mürîdîn* adlı eserini 1258/1842 yılında,⁷⁵ fıkha dair çeşitli notlarını ise 1268/1852⁷⁶ yılında kaleme aldığına göre bu tarihlerde hayatta olduğu kesindir. Ayrıca bir eserini istinsah eden talebesi Şerefüddin b. Ahmed, hocasının o sıralar Taklı⁷⁷ Medresesi'nde müderrislik yaptığını kaydetmiştir.⁷⁸ Bu bilgi, onun medrese hocalığı yaptığını açıkça göstermektedir. Müellifin eserlerinin giriş kısımlarında sıkça kullandığı tasavvufî kavramlar, tarikat ehline yönelik dualar, Yüce Allah'ın kendisine irşad faaliyetlerini nasip ettiğini belirten ifadeler; onun tasavvufî alanda da etkin bir şahsiyet olduğunu ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, tecvid, kıraat ve fıkıhla ilgili kaleme aldığı eserleriyle, akaid, kelam, tefsir, hadis ve Arap diliyle ilgili çeşitli izahları, onun çok yönlü bir ilim adamı olduğunu göstermektedir.

⁷⁰ ibarede “İmam-ı Murad Giray” ifadesi yer almaktadır. Eserin 1219/1805 yılında kaleme alındığı dikkate alındığında, müellifin bu isimde bir caminin imamı olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar mevcut kaynaklarda “Murad Giray Camii” adına rastlanmamış olsa da, ibare bunu ima etmektedir. 1678-1683 yılları arasında Kırım hanlığı yapan ve 1698'de vefat eden Murad Giray Han'ın yaşadığı dönem göz önüne alındığında, burada kastedilenin onun imamı olması mümkün görünmemektedir. Murad Giray Han için bk. Cihan Yalvar, “Suçlamaların Gölgesinde Bir Kırım Hanı: Murad Giray Han”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi* 3/6 (Temmuz 2019), 1-18.

⁷¹ Seyyid Ahmed el-Kırîmî, *Kitābu Vesīle* (Selimiye Yazmalar, 98-1), 30b.

⁷² Seyyid Ahmed el-Kırîmî, *Kitābu Vesīle* (Selimiye Yazmalar, 98-1), 1b.

⁷³ Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemül-evsat*, thk. Târık b. Avadullah (Kahire: Dâru'l-Haremeyn, 1415/1990), 6/58.

⁷⁴ Seyyid Ahmed el-Kırîmî, *Kitābu Vesīle* (Selimiye Yazmalar, 98-1), 1b-30b.

⁷⁵ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Tuhfetü'l-mürîdîn li'l-Hakk ve's-sâlikîn bi'l-Hakk* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/3), 53a.

⁷⁶ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Fıkıhla İlgili Fevâid Notları* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/10), 83b.

⁷⁷ Metinde geçen “Taklı” ifadesine ilişkin olarak bu adla anılan bir medreseye henüz rastlanmamıştır. Bununla birlikte, İstanbul'daki Toklu İbrahim Dede Mescidi ve Tekkesi'nin kastedilip kastedilmediği konusunda kesin bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Toklu Mescidi için bk. Semavi Eyice, “İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri”, *Tarih Dergisi* 26 (Haziran 2011), 129-164.

⁷⁸ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Risâletü'l-es'letî's-selâsete'l-aşere* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/3), 78a.

Seyyid Osman'ın kıraat ilmi dışındaki eserleri şunlardır: *Tuhfetü'l-mürîdîn li'l-Hakk ve's-sâlikîn bi'l-Hakk*: Bu eser Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk Koleksiyonu, nr. 31/3'te kayıtlı olup 24b-53a varakları arasında yer almaktadır. Tasavvufa dair bu eserin dili Arapçadır. Müellif mukaddimede kendisini “es-Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah el-Kırîmî” şeklinde tanıtmıştır. Hâtıme kısmında ise eseri 17 Rebûlevvel 1258 (28 Nisan 1842) tarihinde telif ettiğini belirterek adını *Tuhfetü'l-mürîdîn li'l-Hakk ve's-sâlikîn bi'l-Hakk* koyduğunu yazmıştır.⁷⁹ Bu risâlenin hemen ardında, 53b varakta i'tikâfa dair kısa bir metin yer almakta ve sonunda “Ubeydullah el-Kırîmî” kaydı bulunmaktadır. *Tuhfetü'l-muhlisîn*: Aynı mecmuanın 54a-58a varakları arasındadır. Müellif ve eser adı hâtımede geçmektedir. Buradaki kayıtlardan anlaşıldığına göre müellif önce bu risâleyi yazıp tamamlamış, daha sonra tashih etmiş ve nihayet 23 Rebûlevvel 1258 (4 Mayıs 1842) tarihinde son okumasını yaparak onu ikmal ettiğini belirtmiş ve *Tuhfetü'l-muhlisîn* diye isimlendirmiştir.⁸⁰ *Risâle fi'l-mâli'l-mesrûk*: İlgili mecmuanın 80a-81a varaklarındadır. Müellif, hicrî 1256 senesinde Kırım vilayetinde çalınan malın durumu hakkında uzun süre tartışmalar yaşandığını, bir yıl boyunca çeşitli görüşlerin dile getirildiğini, bunun üzerine meseleyi açıklığa kavuşturmak amacıyla bu risâleyi kaleme aldığını ifade etmektedir.⁸¹ *Fıkıhla İlgili Fevâid Notları*: Söz konusu mecmuanın 81b-84a varakları arasında müellife ait çeşitli konulara dair çok sayıda kısa not bulunmaktadır. Çoğu yarım veya bir sayfa hacmindeki bu notlar genellikle fıkıhla ilgilidir. Notların sonunda müellif adı çoğunlukla “es-Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah el-Kırîmî” şeklinde kayıtlıdır. 83b varakta yer alan not, yazılış tarihi bakımından önemlidir; burada müellifin 21 Receb 1268 (11 Mayıs 1852) tarihinde bu notu kaleme aldığı kaydedilmiştir.⁸² Bu bilgi, müellifin adı geçen tarihte hayatta olduğunu göstermektedir. Kıraatle ilgili eserleri ise şunlardır:

Tuhfetü'l-kurrâ: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, nr. 31-5, vr. 58b-74b'de kayıtlıdır. Müellif, mukaddimede adını “el-Hâdimî Ebû Ubeydullah el-Kırîmî” şeklinde zikretmiş, ferağ kaydında eseri 12 Safer 1258'de (25 Mart 1842) tamamladığını ve ona *Tuhfetü'l-kurrâ* adını verdiğini belirtmiştir. Eserini kaleme alış gerekçesini ise şu şekilde açıklamıştır: Tecvid ilmini bilmek ve tatbik etmek Kur'ân-ı Kerîm okuyan herkese farz olduğundan, benim yanımda da bu konuda yeterli ve kuşatıcı bir kitap bulunmadığından, Allah'ın yardımıyla kullara faydalı, bana ahiret azığı olmak üzere bu konuda kapsamlı bir eser yazmak istedim. Bu eseri de bir mukaddime, üç makale ve bir hâtıme olacak şekilde tertip ettim.⁸³

Eserin mukaddimesinde, tecvidin lügat ve ıstılah anlamları verilmiş, İbnü'l-Cezerî'den nakiller yapılmış ve “Kur'an'ı tane tane, hakkını vererek oku.”⁸⁴ âyeti izah edilmiştir. Ardından tecvidin öğrenilmesi ve uygulanmasının hükmü konusunda İmam Şâfiî (öl. 204/820), İbnü'l-Cezerî, Ali el-Kârî (öl. 1014/1605) gibi âlimlerin görüşleri özetlenmiştir. Bu görüşlerin detaylarının risâlenin devamında açıklanacağı ifade edilerek mukaddimeye son verilmiştir.⁸⁵ Birinci bölümde harflerin kısımları, sıfatları ve mahreçleri üzerinde durulmuş, ikinci bölümde harflerin zâtî sıfatlarından bahsedilmiştir. Konu işlenirken ağız, dil ve dişlerin çizimleri de yapılarak konular şekillerle somutlaştırılmıştır. Üçüncü bölümde harflerin arızî sıfatları ele alınmıştır. Hâtıme kısmında ise tilavetin keyfiyeti, kurrânın on yedi tariki bilmesi gerektiği, bunlardan üçünün tahkik, tedvir ve hadr usulü ile tilavet etmek olduğu ifade edilmiştir. Daha sonra kıraat imamlarının görüşlerinden ve alandaki eserlerden istifade ile bu meseleler izah edilmiştir. Son olarak da “tenbîhât” başlığı altında okuyuculara yönelik pratik uyarılar sıralanmıştır.⁸⁶ Eserin, tecvid ve kıraat ilmine dair oldukça kapsamlı, muhtevası yoğun ve neredeyse bütün konuları içeren bir risâle olduğu anlaşılmaktadır.

Risâletü'l-es'ileti's-selâsete'l-aşere: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, nr. 31-6, vr. 75a-78a'da kayıtlıdır. Müellif adı nüshada geçmemekle birlikte, ferağ kaydında müstensih Şerefüddin b. Ahmed'in, eseri Taklı Medresesi'nde talebe iken hocası Seyyid Osman Efendi'den istinsah ettiğini yazması, risâlenin ona ait olduğunu göstermektedir.⁸⁷ Ayrıca, *Tuhfetü'l-kurrâ*'nın sonunda müellifin, kıraat imamları ve râvilerinin isimlerinin detaylıca zikredildiği *el-es'iletü's-selâsete'l-aşere* adlı bir eserinden bahsetmesi, bu risâlenin ona aidiyetini teyit etmektedir.⁸⁸ Zira bu risâle de aynı ismi taşımakta olup on üçüncü soru, “yedi kurrâdan olan eimme isimleri kimler, bizim kıraatımız ve mezhebimiz hangisidir” şeklindedir.

Risâle, adından anlaşılacağı üzere on üç soru ve cevaplarından oluşmaktadır. Sorular muhtelif konulardadır: Birincisi “Ameller niyetlere göredir” hadisi, ikincisi “Hepiniz çobansınız” hadisi, üçüncüsü “Azrail'in (a.s.) can alması” hakkındadır... On üçüncü

⁷⁹ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Tuhfetü'l-mürîdîn* (Osman Huldi Öztürk, 31/3), 24b-53a.

⁸⁰ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Tuhfetü'l-muhlisîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/4), 58a.

⁸¹ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Risâle fi'l-mâli'l-mesrûk* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/9), 80a-81a.

⁸² Seyyid Osman el-Kırîmî, *Fıkıhla İlgili Fevâid Notları* (Osman Huldi Öztürk, 31/10), 81b-84a.

⁸³ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Tuhfetü'l-Kurrâ* (Osman Huldi Öztürk, 31/5), 58b.

⁸⁴ el-Müzzemmil 73/4.

⁸⁵ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Tuhfetü'l-Kurrâ* (Osman Huldi Öztürk, 31/5), 58b.

⁸⁶ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Tuhfetü'l-Kurrâ* (Osman Huldi Öztürk, 31/5), 58b-74b.

⁸⁷ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Risâletü'l-es'ileti's-selâsete'l-aşere* (Osman Huldi Öztürk, 31/3), 78a.

⁸⁸ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Tuhfetü'l-Kurrâ* (Osman Huldi Öztürk, 31/5), 74b.

şoru ise kıraat imamları, râvileri, künyeleri gibi kıraatle ilgili hususlara yöneliktir. Bu bağlamda müellif, kıraat imamları ile râvilerinin isimlerini, künyelerini ve diğer bilgilerini ayrıntılı şekilde kaydetmiştir. Risâle Türkçe kaleme alınmış olup soru-cevap tarzında tertip edilmiştir. Ele alınan konular farklı alanlara ait olmakla birlikte on üçüncü soruda kıraat imamları ve râvilerine dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Bu sebeple risâle bütünüyle bir kıraat risâlesi sayılmasa da içeriğinin bir bölümü kıraat ilmine temas etmektedir.⁸⁹

Risâletü'l-vakf: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, nr. 31-7, vr. 78b'de kayıtlıdır. Bu risâle de Seyyid Osman'ın öğrencisi Şerefüddin b. Ahmed tarafından istinsah edilmiştir. Tek sayfalık risâle, kıraat ilminin en önemli meselelerinden biri olan "vakf" konusuna ayrılmıştır. Müellif, vakıf türleri olan vakf-ı tâm, vakf-ı kâfi, vakf-ı hasen, vakf-ı sâlih, vakf-ı câiz, vakf-ı ceyyid gibi terimleri ele almış, farklı âlimlerin yaklaşımlarını zikretmiş ve bunları örnek âyetlerle açıklamıştır.⁹⁰

Sonuç

Kırım kökenli âlimlerin İslâm ilim geleneği içerisinde kıraat alanında önemli bir yer işgal ettikleri görülmektedir. Kırım'da İslâmiyetin yayılmaya başladığı 13. yüzyıldan itibaren Kur'ân kıraatleriyle meşgul olan bu âlimler, buldukları coğrafyanın ilmî iklimini şekillendirmiş, sonraki nesillere aktarılacak güçlü bir birikim ortaya koymuşlardır. Kimi zaman Şam, Bağdat, İstanbul, Bursa, Sivas, Kastamonu gibi merkezi şehirlerde eğitim görmüş, kimi zaman Kırım'da ve çevresindeki şehirlerde uzun yıllar talebe yetiştirmişlerdir. Böylece hem merkezde hem taşrada kıraat ve tecvid öğretiminin sürekliliğini sağlamışlardır.

Bu çerçevede incelenen biyografik veriler, Kırım kökenli âlimlerin 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uzanan geniş bir zaman dilimi içerisinde ilmî faaliyet gösterdiğini ortaya koymaktadır. Özellikle Kefeli Ömer b. Mustafa örneğinde görüldüğü gibi, bu âlimler İstanbul'da eğitim aldıktan sonra Kırım'a dönerek kıraat tedrisatıyla meşgul olmuş, bu sahada otorite kabul edilmiş ve pek çok talebe yetiştirmişlerdir. Bununla birlikte, bazı Kırım kökenli âlimlerin ilmî faaliyetlerini Kırım dışında da sürdürdükleri görülmektedir. Nitekim Mevlânâ Receb b. İbrahim, Kırım'dan gelip Anadolu'daki çeşitli şehirleri dolaştıktan sonra Bursa'ya yerleşmiş ve burada şeyhülkurrâ olarak tanınmıştır. Yine Kırımlı Hüseyin Efendi, İstanbul'da Süleymaniye Camii vaizliği yapmış, Eyüp'te medfun olup mezar taşındaki "asrın şeyhülkurrâsı" ibaresi onun kıraat ilmindeki yüksek mertebesini göstermektedir. Daha erken bir dönemde yaşayan Ahmed b. Osman Ebû'l-Abbâs el-Kırîmî ise 695/1295 yılında memleketinden Şam'a giderek burada İbrahim b. Gâîl el-Bedevî, Mecdüddîn Ebû Bekir b. Kâsım et-Tûnusî ve Ahmed b. Cübâre gibi dönemin kıraat otoritelerinden istifade etmiş; 36 yıl boyunca Şam'da kalmış ve hizmet ettikten sonra burada vefat etmiştir. Böylece Kırım, sadece kıraat ilminin öğretildiği bir merkez olmakla kalmamış, aynı zamanda bu ilmin farklı coğrafyalara taşınmasında da önemli bir kaynak vazifesi görmüştür.

Bununla birlikte, mevcut veriler Kırım kökenli âlimlerin kıraat sahasındaki faaliyetlerinin diğer İslâmî ilim dallarına göre kaynaklarda daha sınırlı şekilde yer aldığını göstermektedir. Nitekim tefsir, hadis, fıkıh ve Arap dili gibi alanlarda 13.-19. yüzyıllar arasında oldukça zengin bir literatür ve çok sayıda âlim tespit edilebilmesine rağmen, kıraat sahasına dair bilgiler çoğu zaman az sayıdaki kaynağa dayanmaktadır. Özellikle erken dönem Kırım âlimlerine dair veriler büyük ölçüde İbnü'l-Cezerî'nin *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ* adlı eserinde yer almakta olup bu isimlere başka kaynaklarda çoğu zaman rastlanmamaktadır. Bunun dışında çalışmada ele alınan bazı müelliflere dair bilgiler doğrudan yazma eserlerin kendilerinden, özellikle ferağ kayıtları ve müellif ifadelerinden hareketle tespit edilmiştir. Benzer şekilde bazı 18. yüzyıl Kırım âlimlerine dair bilgiler ise daha çok Said Giray'ın *Tarih-i Said Giray* adlı yerli tarih kaynağı sayesinde takip edilebilmektedir. Buna rağmen, 13. yüzyıldan itibaren bölgede kıraat faaliyetlerinin başladığı dikkate alındığında, ara dönemlerde de bu sahada âlimlerin yetişmiş ve eserlerin kaleme alınmış olması muhtemeldir. Bu döneme ait eser ve kayıtların günümüze ulaşmamış olması ihtimali güçlü görünmektedir. Yazma eser kütüphaneleri üzerinde yapılacak yeni çalışmaların, Kırım'daki kıraat geleneğinin henüz bilinmeyen halkalarını ortaya çıkarma potansiyeli bulunmaktadır.

Kırım kökenli âlimler yalnızca talebe yetiştirmekle kalmamış, aynı zamanda kaleme aldıkları eserlerle de ilmî mirasa katkı sunmuşlardır. Risâleler, tercümeleler, tecvid kitapları ve mushaf yazımı konusundaki faaliyetleri, kıraat ilminin hem teorik hem pratik boyutunun güçlü bir şekilde temsil edildiğini göstermektedir. Ayrıca bu eserlerde kullanılan dilin çoğu zaman sade ve anlaşılır olması, kıraat öğretiminin geniş halk tabakalarına ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Halil b. Salih el-Akkirmânî'nin *Şerh ve Tercüme-i Mukaddimetü'l-Cezeriyye* adlı eseri, İbnü'l-Cezerî'nin meşhur manzumesini Türkçeye kazandırarak anlaşılır kılması bakımından dikkat çekmektedir. Seyyid Ahmed el-Kırîmî'nin *Kitâbu Vesîle'si*, Kırım Tatar Türkçesiyle kaleme alınmış nadir bir tecvid kitabı olarak hem dil tarihi hem de Kur'ân öğretimi açısından değerli bir örnek teşkil etmektedir. Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah el-Kırîmî'nin *Tuhfetü'l-kurrâ* ve *Risâletü'l-vakf* gibi eserleri ise tecvid ve kıraat ilmini sistematik bir şekilde ele

⁸⁹ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Risâletü'l-es'ileti's-selâsete'l-aşere* (Osman Huldi Öztürk, 31/3), 75a-78a.

⁹⁰ Seyyid Osman el-Kırîmî, *Risâletü'l-vakf* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/7), 78b.

olarak dönemin eğitim kurumlarında okutulacak mahiyette hazırlanmış mühim eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerde, İbnü'l-Cezerî, Ali el-Kârî ve İmam Şâfiî gibi klasik otoritelerin görüşlerinden faydalandığı, ayrıca konuların sade bir üslupla, zaman zaman Türkçe tercüme ve şekillerle zenginleştirilerek ele alındığı görülmektedir. Bu durum, Kırım kökenli âlimlerin, ilmi hem aktaran hem de kendi coğrafyalarının dil ve kültürüne uyarlayan çok yönlü bir metodolojiye sahip olduklarını göstermektedir.

Sonuç itibarıyla, Kırım kökenli âlimlerin kıraat sahasındaki faaliyetleri, hem kendi dönemlerinin dinî-ilmî ihtiyaçlarını karşılamış, hem de sonraki nesillere yol gösterici bir miras bırakmıştır. Bu birikim, İslâm ilim geleneğinin Kırım havzasında ne denli güçlü bir şekilde yaşatıldığını ortaya koymakta, ayrıca Osmanlı ilim dünyası ile Kırım arasındaki karşılıklı etkileşimi gözler önüne sermektedir. Bundan sonraki araştırmalar, bu âlimlerin eserlerinin daha ayrıntılı tahlil edilmesi, icazet zincirlerinin incelenmesi ve kıraat geleneğinin günümüze uzanan etkilerinin ortaya konulmasıyla daha da derinleşecek; ayrıca yeni isimlerin ve eserlerin ortaya çıkarılmasına da vesile olacaktır.

Kaynakça | References

- Akkirmânî, Halil b Salih. *Şerh ve Tercüme-i Mukaddimetü'l-Cezeriyye*. Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, 217/4, 13b-45b.
- Akkirmânî, Halil b Salih. *Fevâidü'l-Emâlî ve Ferâidü'l-Le'âli*. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 1601-1, 1a-257a.
- Akkirmânî, Halil b Salih. *Allah'ın Zâtî ve Subûtî Sıfatları*. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, 1601-2, 250b-257a.
- Akyüz, Abdullah. *Osmanlı Kıraat Alimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Avcı, İsmail. "Fatih'in Musahiplerinden Âlim ve Şair Molla Kırımî ve Bir Şiiri". *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 40 (Ocak 2016), 111-128.
- Aydın, Sedat. *Ömer bin Mustafa'nın Risâle fi Kavâ'id Kıra'âtî'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyetü'l- 'ârifin esmâü'l-müellifin âsârü'l-musannifin*. haz. Kilisli Rifat Bilge vd. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Bursalı, Mehmet Tahir. *İdare-i Osmaniye Zamanında Yetişen Kıırım Müellifleri*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye, 1335.
- Çiftci, Adem. "Kırım Abdüssettâr Efendi ve Tenbîhu'r-rukûd Adlı Risalesi". *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 183-211.
- Demirci, Nur Kübra. "Memlük Kıraat Tedris Kurumları ve Göz Ardı Edilen Bir Müessese Olarak Türbeler". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Temmuz2024), 278-300.
- Demirci, Nur Kübra - Mollaibrahimoğlu, Süleyman. "Öne Çıkan Özellikleriyle Memlükler Dönemi Kıraat İlimi Tedrisi". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (Temmuz2024), 482-510.
- Derin Paşaoğlu, Derya. "Kırım Yerli Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nda Meşâyih Makamı". *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 10/20 (Mayıs 2020), 87-116.
- Evliya Çelebi. *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. haz. Seyit Ali Kahraman. 7. Cilt - 2. Kitap. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Eyice, Semavi. "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri". *Tarih Dergisi* 26 (Haziran 2011), 129-164.
- Eyice, Semavi. "Bender Kalesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 12 Mart 2026.
- Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kıraat Eğitiminde XIX. Yüzyıl Mısır Tarikinin Arka Planı: Biyografik Bir İnceleme". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2019), 1-27.
- Fisher, Alan. *Kırım Tatarları*. çev. Eşref B. Özbilen. İstanbul: Selenge Yayınları, 2009.
- Gökdemir, Ahmet. "Osmanlı Kur'ân Eğitim Merkezleri: Dârülkurrâlar Ve Sıbyan Mektepleri". *Edebali İslamiyat Dergisi* 1/2 (Kasım2017), 43-60.
- Güleç, Sinan. "Ömer B. Mustafa'nın Risâle Fi'l-Kır'âa İsimli Eseri (İnceleme Metin)". *Kıraat İlmîne Dair*. ed. Ahmet Gökdemir. 49-130. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2023.
- Gür, Süleyman. "Osmanlı Döneminde Yetişen 'Kefevî' Nisbeli Müfessirler Ve Eserleri: Bir Literatür İncelemesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 19/2 (Eylül 2019), 519-546.
- Gür, Süleyman. "Osmanlı Döneminde Yetişen 'Kırımî' Nisbeli Müfessirler ve Eserleri: Bir Literatür İncelemesi". *Amasya İlahiyat Dergisi* 13 (Aralık 2019), 357-395.
- Gür, Süleyman. *Kırım Kitabı: Tarih, Ulema, Udeba, Şuara, Meşayih ve Müellifler*. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2022.
- Hasan Yerkazan. "Abdurrahman b. el-Hâc Ebû Bekir el-Kefevî'nin Mecmûa-i Hutbe İsimli Eserinde Hadîs Kullanımı". *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/12 (2018), 372-393.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî. *Gayetü'n-Nihâye fi tabakâti'l-kurrâ?'*. 3 Cilt. Mektebetü İbn Teymiye, 1351.
- Kavak, Nuri. "Kırım'ın Karasu Kazası'nda Bulunan Ticari Mekanlar ve Vakıf Eserleri, 1683-1744 (Şer'iyye Sicillerine Göre)". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (Aralık 2015), 111-124.
- Kazânî, Muhammed Murad er-Remzî. *Telfiku'l-Ahbâr ve Telkihu'l-Âsâr fi Vekâ'i Kazân ve Bulgar ve Mülûki't-Tatâr*. thk. İbrahim Şemsüddîn. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Kefevî, Ebü'l-Bekâ. *Dâr-i Kurrâ Şeyhi Hacî Ömer Hakkındaki Şiir*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 229, 70a-71a.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemül-müellifin*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kellner-Heinkele, Barbara. "Crimean Tatar and Nogay Scholars of the 18th Century". *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*. ed. M. Kemper vd. 279-296. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1996.
- Kılıç, Hulûsi. "Ebü'l-Beka el-Kefevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/298. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Kırımî, Abdüssamed b. Abdullah. *Dürr-i ferîd 'ale't-tecvîd*. Kayseri: Raşid Efendi Eski Eserler Kütüphanesi, 1204, 1a-59b.
- Kırımî, Seyyid Ahmed. *Kitâbu Vesîle*. Edirne: Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi, Selimiye Yazmalar, 98/1, 1a-30b.

- Kırımî, Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah. *Tuhfetü'l-mürîdîn li'l-Hakk ve's-sâlikîn bi'l-Hakk*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/3, 24b-53a.
- Kırımî, Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah. *Tuhfetü'l-muhlisîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/4, 54a-58a.
- Kırımî, Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah. *Tuhfetü'l-kurrâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/5, 58b-74b.
- Kırımî, Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah. *Risâletü'l-es'ileti's-selâsete'l-çâşere*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/6, 75a-78a.
- Kırımî, Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah. *Risâletü'l-vakf*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/7, 78b.
- Kırımî, Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah. *Risâle fi'l-mâli'l-mesrûk*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/9, 80a-81a.
- Kırımî, Seyyid Osman el-Hâdimî Ebû Ubeydullah. *Fıkıhla İlgili Fevâid Notları*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Osman Huldi Öztürk, 31/10, 81b-84a.
- Ömer b. Mustafa. *Gurrenâme*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 229, 72a-73a.
- Ömer b. Mustafa. *Risâle fi kavâ'idî kırâ'âti'l-Kur'ân*. Çorum: Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 218/4, 24b-46b.
- Ömer b. Mustafa. *Risâle fi'l-kırâa*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 229, 1a-69b.
- Pehlivan, Necmettin. "Muhammed Kefevî ve Risâle fi'l-Âdâb'ı", *Felsefe Dünyası* 56 (2012/2), 322-333.
- Said Giray. *Tarih-i Said Giray*. Berlin: Staatbibliothec zu Berlin, 923, 87a-135a.
- Sarıtepe, Erdoğan. "Kırımlı Abdüssettar Efendi'nin Hayatı, Eserleri Ve Medhal-i Fıkıh Adlı Risalesi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (Haziran2011), 113-131.
- Saylan, Şenol. "17. Yüzyıl Kefe'de Türkçe Bir Fetvâ: Ebü'l-Bekâ Eyyûb b. Mûsâ el-Kefevî'nin (1028/1619-1095/1684) Tütün Hakkındaki Fetvâsı". *Doğu Avrupa Tarihi: Yeni Bulgular ve Yaklaşımlar*. ed. Mualla Uydu Yücel vd. 278-289. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2023.
- Süreyyâ, Mehmed. *Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmaniyye*. haz. Ali Aktan vd. 4 Cilt. İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995.
- Smirnov, Vasilij Dmitriyeviç. *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*. çev. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2016.
- Şen, Muhammed. "Kırım Hanı I. Selim Giray'ın İlmî, Edebî ve Dini Yönü". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 3/7 (Bahar 2014), 75-84
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-evsat*. thk. Târik b. Avadullah. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1415/1990.
- Topal, Hüseyin - Baş, Emrah. "Şeyh Hâmid Kırımî'nin Tefsîru Âyet-i er-Rahmânu Ale'l-Arşî'stevâ İsimli Risâlesi". *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (Haziran 2021), 195-232.
- Türk, Ahmet. "Kırım Hanlığı'nda İslâmiyet". *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi Kırım*. ed. Yücel Öztürk. 123-150. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2015.
- Üren, Halil İbrahim. "Osmanlı Devleti'nde Kıraat İlminde Zirve Bir Dönem: Milâdî 18. Yüzyıl". *İstem*. 45 (2025), 187-202.
- Yalvar, Cihan. "Suçlamaların Gölgesinde Bir Kırım Hanı: Murad Giray Han". *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi* 3/6 (Temmuz 2019), 1-18.